

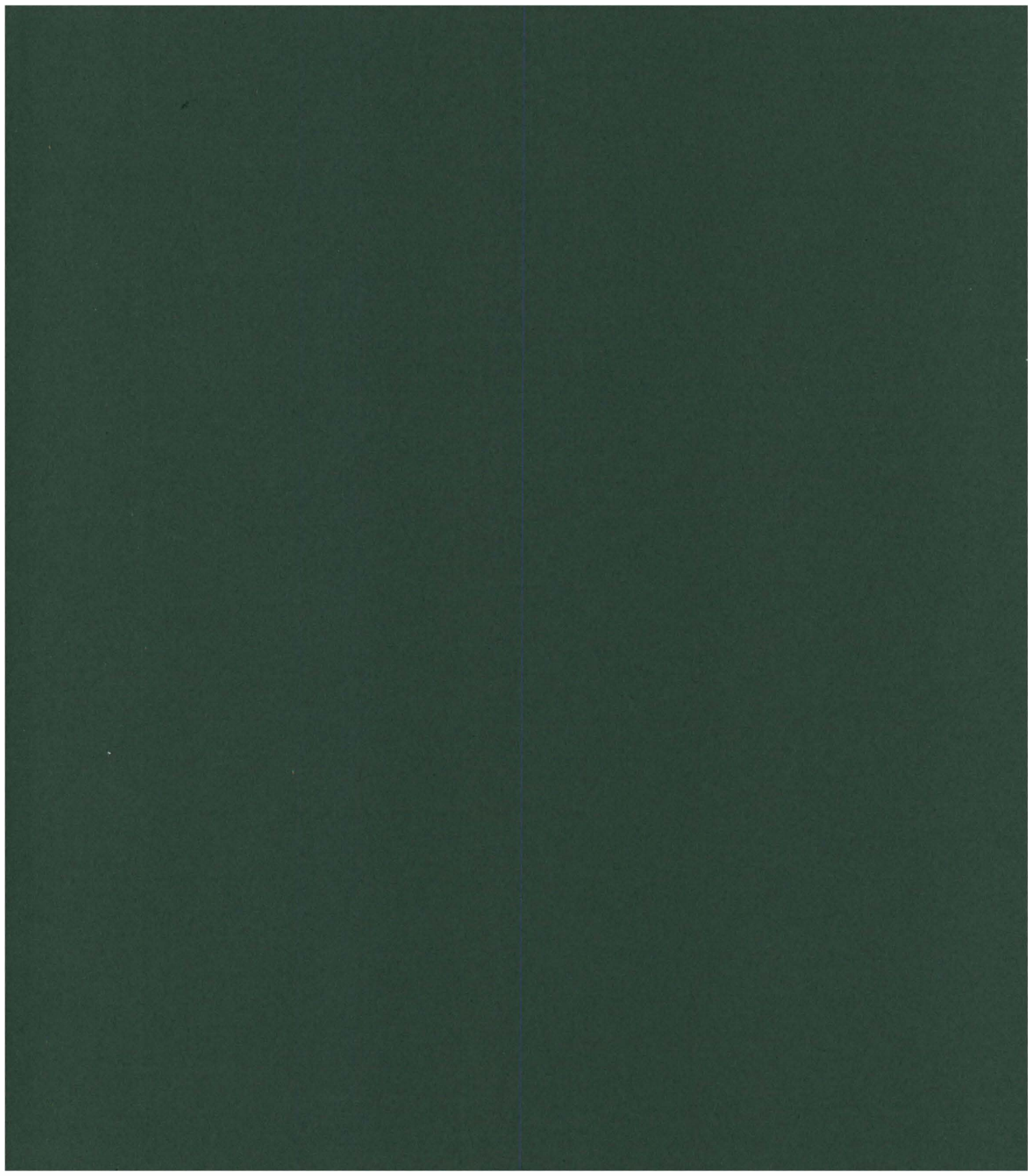
Från Borås och de sju häraderna

FÄSSINGEN

1903-2003

2003 - Årgång 48

Från Borås och de sju häraderna

Från Borås och de sju häraderna

FÄSSINGEN

Redaktör: Örjan Hill

DE SJU HÄRADERNAS
KULTURHISTORISKA FÖRENING

1903–2003

2003 – Årgång 48

Tryckning av denna jubileumsbok har möjliggjorts
genom gåvor av följande företag och medlemmar:

Stiftelsen FöreningsSparbanken Sjuhärad
Sparbankerna i Tranemo, Ulricehamn och Mjölby
Gunilla & Janne Borén
Barbro Lindhagen
Lennart Lindhagen
Britt Middendorp
Axel-Uno & Gunne Nylander
Helge Skoog
Lennart & Marita Wasling

Vi tackar för detta stöd!

Omslagsbild:

Skära från Gullestorp i Äspereds socken
(nr 116 i föreningens samlingar).
Foto Jan Töve.

© De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förening
Borås museum, Ramnaparken, 504 39 Borås
Författarna är ensamma ansvariga för innehållet i sina artiklar

Samtliga fotografier är tagna av Jan Töve

Grafisk form & layout: Örjan Hill
Typsnitt: Sabon
Papper: Galerie Art Silk 150 g

Dahlins Tryckeri AB, Borås 2003
Carl Svanberg Bokbinderi, Lessebo

ISSN: 0347-2477

INNEHÅLL

Förord	· 7
De första åren	<i>Rolf Danielsson</i> · 9
Ramn kyrkan	<i>Lennart Hallgren</i> · 21
Bondens natur	<i>Örjan Hill</i> · 33
Svedjeskogen	<i>Örjan Hill</i> · 85
Svarveri och smide	<i>Örjan Hill</i> · 111
Tusenden alnar, hundratals mil	<i>Örjan Hill</i> · 125
Silverglansen	<i>Örjan Hill</i> · 149
Den magiska naturen	<i>Örjan Hill</i> · 155
Framtidens museum	<i>Lennart Wasling</i> · 199
Källor och litteratur	· 217
Årsredovisningar	· 219

FÖRORD

De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förening fyller hundra år 2003. Med anledning av det beslutade föreningens styrelse att årets *Fässingen* skulle få karaktären av en jubileumsbok.

Jag fick ansvaret att vara redaktör och huvudförfattare. Redaktionskommittén, bestående av mig och föreningens ordförande Lennart Wasling samt Margaretha Persson och Svening Svenningsson, formade en idé om bokens upplägg och disposition, som gick ut på att fotografera utvalda föremål, byggnader och målningar ur föreningens samlingar samt i text associera kring dessa. Vi har förhoppningen att läsaren med detta upplägg kan uppfatta föremålens potential som kulturhistoriska budbärare.

Vår ambition har varit att spegla både det vanliga och särarten i sjuhäradabygdens historia med tonvikt på bondesamhället. Ämnena spinner således kring *jordbruk*, *skogsbruk*, *religion* och *folketro* samt tre av gårdfarihandelns viktigaste hörnstenar – *trä*, *järn* och *textil* – men uppmärksamhet ägnas även åt *silversmidet* (som denna jubileumshöst är föremål för en utställning på Borås museum) samt, i hundraårsjubileets spår, *kulturhistoriska föreningens historia* och *framtid*.

Vi inser emellertid svårigheten att på ett så rättvist sätt som möjligt välja ut ett fyrtiotal exempel ur föreningens samlingar,

som omfattar cirka 78 000 föremålsnummer (motsvarande flera hundra tusen föremål). Urvalet är förstås både ofullständigt och subjektivt.

Uppdraget att porträttera föremålen gick till Jan Töve, som således har tagit samtliga fotografier i denna bok.

Nuvarande chef för Borås museum Rolf Danielsson har skrivit ett inledande kapitel om föreningens första år och de museitankar som fanns då.

Nuvarande ordförande i kulturhistoriska föreningen Lennart Wasling har författat det avslutande kapitlet om museitankar inför framtiden.

Prosten Lennart Hallgren har skrivit om Ramnakyrkan och kyrkorummets symbolik. Gunilla Hallset och Rune Holmberg har lämnat faktauppgifter till flera artiklar.

Ett stort tack riktas till chefredaktör Jan Öjmertz på Borås Tidning som hjälper till att sprida vårt budskap.

VARNUM, NOVEMBER 2003

Örjan Hill

De första åren

DEN 12 DECEMBER 1903 konstituerades *De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förening* i Borås och man alltså i år se tillbaka på en 100-årig verksamhet där föreningen varit aktiv inom en rad olika museiområden.

Ända fram till 1984 hade man huvudansvar för såväl kultur- miljövården som den museala verksamheten inom södra delen av gamla Älvsborgs län och man inhyste under lång tid även den del som omfattade landsantikvariens arbetsfält. Idag regleras verksamheten genom ett avtal med Borås kommun som svarar för driften och personalfrågorna medan föreningen står som ägare till byggnader, samlingar och arkiv.

Industrialismen hade nått sjuhäradsbygden under mitten av 1800-talet och Borås kom att under perioden 1860–1920 att vara landets mest expansiva stad när det gäller befolkningstillväxten. Till staden invandrade stora befolkningsgrupper och byggnaderna sköt i höjden med nya stora fabriksanläggningar av sällan skådat slag. Bostadsbristen var tidvis mycket svår och rök och utsläpp från fabrikena skapade en miljö där tiduret kom att bli människors vägvisare istället för den gamla bondepraktikan och sedvanans arbetsindelning under arbetsåret.

Från de övre samhällskikten kom det under denna tid att växa fram ett intresse för det nationella och fosterländska arvet, där allmogekulturen stod för det trygga och stabila i samhället. Detta kombinerades oftast med ett sökande efter det ursprungliga. Man försökte att hitta sina rötter i det långa historiska perspektivet. Såväl arkeologin som folklivsforskningen växte fram som vetenskaper, där föremålsstudier och samlandet tog fart. Som en av tidens förgrundsgestalter brukar man peka på Gunnar Olof Hyltén-Cavallius, som genom sina insamlingar och en stor donation av allmogeföremål skapade grunden till ett av landets första folk-kulturmuseer i Växjö 1867. Även i Närke var man tidigt ute med insamling och bildandet av en fornminnesförening.

År 1888 startade så byggandet av Nordiska museet där grundidéerna och tankarna på bevarandet av det nationella arvet tidigare presenterats av Arthur Hazelius.

Det fanns alltså flera förebilder runt om i landet, när ett antal herrar ur stadens och bygdens övre samhällskikt möttes den 27 juni 1903 för att överlägga om bildandet av en fornminnesförening för de sju häraderna. Sammanlagt var ett femtiotal personer närvarande, bland dem kapten Otto Mannerfelt, landshövding Lothigius, borgmästare Boberg, fabriköerna Johannes Eriksson och Alfred Sandwall.

Mötet avslutades efter både positiva och mer tveksamma argumentationer med att en kommitté tillsattes, där såväl staden Borås som delegater från de sju häraderna ingick. Uppdraget var att se vidare på stadgar och namnfrågan. Kontakt togs även med ovan nämnda museiinstitutioner för att se hur man byggt upp respektive organisation.

Bland initiativtagarna fanns kaptenen vid Älvsborgs regemente, Otto Mannerfelt, som förutom sitt militärhistoriska intresse även medverkade som skribent i Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift. Han hyste ett djupt rotat intresse för bygdens förhistoria och byggde själv upp en omfattande historisk samling. I inledningsanförandet vid mötet lade han fram sina tankar om syftet med föreningens verksamhet:

»Att i Borås åstadkomma ett museum för dels fornsaker och etnografiska föremål och dels äldre redskap och maskiner samt alster av stadens industri.»

I de olika anförandena som hölls fanns tanken på att arbeta mot ett fostrande av arbetarbefolkningen genom ideella mål samt att även väcka fosterlandskänslan till liv. Med tanke på stadens snabbt växande unga befolkning så fanns även utbildning och uppfostran med och detta mål skulle man nå genom läroverkseleverna. Intressant att notera är att man redan vid bildandet tog upp frågan om ett bevarande av industrins tekniska historia och produkter och inte enbart fokuserade på fornlämningar och ålderdomliga föremål inom allmogekulturen.

»För var dag som går är det en förlust att industrin ej har en anstalt, där man kan samla gamla maskiner och alster av industrins verksamhet».

Man kan i de bevarade handlingarna se, att verksamheten hela tiden upplevs som en kamp mot klockan och att förändringarnas vindar snabbt sveper in över bygden och påverkar både den materiella och andliga kulturen.

Föreningen bestämmer sig att redan denna sommar gå ut i ortens tidningar med ett tillkännagivande om att föreningen

håller på att bildas och att man helst inte skulle avyttra föremål utan i stället hembjuda dem till föreningen.

Den 12 december 1903 så känner man sig mogen för att konstituera en kulturhistorisk förening (man väljer medvetet att använda beteckningen kulturhistoria och inte fornminne och anger på så sätt en bredare inriktning), och man antar namnet *De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förening*. Som sakkunnig har man till mötet inkallat folkhögskoleföreståndaren Sanfrid Welin från Herrljunga. Under mötet utlovas från fabrikör Sandwall bistånd med framtida lokaler för magasin till föreningen och från fabrikör Eriksson vid Rydboholm får man ett kontant bidrag på 25 000 kronor att användas för en museibygnad.

Redan på detta möte omtalas tandläkare Gunnar Blomgren som intendent och han kom sedan att bli en av föreningens stora förgrundsgestalter. På det efterföljande styrelsemötet väcktes frågan om ett inköp av Seglora eller Kinnarumma kyrka, då bygdens gamla kyrkor ganska snart skulle skatta åt förgängelsen. Styrelsen ställde sig dock tveksam och beslöt att skjuta upp frågan tills man hade genomfört en besiktning av båda kyrkorna.

Att föreningsbildandet väckt uppmärksamhet runt om i bygden kan man se då de följande styrelsemötena ägnar mycken tid åt de erbjudanden som föreningen fått att köpa in fornsaker. På vintern 1905 förvärvade man genom inköp en samling från antikvitetshandlare J. E. Johansson och en från J. S. Johansson i Thun i Skaraborg (den sistnämndes samling kostade 300 kronor).

Föreningen tillskrev nu även Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien för att erhålla ett tillstånd att ta emot depositioner från bygdens kyrkor. Detta tillstånd erhöll man i mars

1904 med villkoret att man varje år i mars månad skulle inlämna en aktuell förteckning till Akademien. Genom förebild från Nordiska museet i Stockholm tillskrev man även bygdens järnvägs-linjer om att fraktfritt få transportera museiföremål. Från samma håll övertog man även idén om att runt om i socknarna skaffa sig lokala ombud. Ett förslag som kapten Mannerfelt framlade för att ytterligare öka intresset för verksamheten ute i bygderna var att föreningen skulle upprätta förteckningar och beskrivningar över de fasta fornfynd som fanns i de olika häraderna. Dessa skulle sedan tryckas upp och delas ut i skolorna. Frågan bord-lades dock.

Under försommaren 1904 fick man från privatpersoner i staden ytterligare penninggåvor som möjliggjorde ett inköp av en samling stenåldersföremål från en privatsamlare i Vänersborg.

Under de första verksamhetsåren byggde man upp omfattande kontakter inom olika delar av de sju häraderna och samlingarna kom snabbt att växa genom föremålgåvor, främst från privatpersoner. Hösten 1904 kunde man i Borås Tidning läsa en uppmaning till dokumentation och insamling av fotografier från bygden när det gäller olika typer av bebyggelse.

Frågan om lokaler för att hysa den växande föremålssamlingen och även att kunna ställa ut denna för allmänheten präglade föreningens första verksamhetsår. Så småningom fick man dock tillgång till lokaler på Tekniska Skolans vind som kommunen ställde till förfogande. En mindre summa avsattes även till inredningsarbeten. Våren 1905 kunde Borås södra Snickerifabrik leverera nytillverkade montrar till lokalerna och här skapade intendent Blomgren på egen hand ett tidsenligt utställningsrum

BM 1 (Borås Museum 1) – det först registrerade föremålet i kulturhistoriska föreningens samlingar är en bänkdyna, vävd i Herr-Gunnesgården i Sätilla socken (Marks härad) någon gång under senare delen av 1850-talet och skänkt till föreningen av fröken Gerda Björk år 1904.

som kunde öppnas och förevisas för allmänheten den 28 juni samma år. Entréavgiften var satt till 25 öre.

Från föreningens sida var man medveten om att lokalerna var hyrda för kortare tid och i likhet med andra framväxande museer under denna tid hägrade bilden av en permanent egen musei-byggnad. Tillfälle gavs redan på styrelsemöte i oktober 1904 då häradshövding Odenocrants erbjöd föreningen att som gåva förvärva en tomt inom Annelunds parkområde. Styrelsen ansåg detta som en idealisk plats och menade att:

»Den härligt belägna, med ståtliga furor bevuxna platsen torde blifva ett värdigt hem för de fosterländska minnen föreningen samlar».

Nu hade man förslag om en lämplig tomt och en grundplåt genom de 25 000 kronor som fabrikör Eriksson skänkt, vilket innebar att man tillsatte en kommitté som hade till uppgift att ta fram skissförslag på olika lösningar. Man kom bland annat att studera Smålands museum i Växjö som en förebild. De framtagna förslagen innefattade alla monumentala byggnader i tidens arkitektur med putsade fasader i sten för att undvika brandfaran.

Kostnaderna för uppförandet kom dock att te sig alltför kostsamma för föreningens ekonomi och frågan sköts på framtiden.

Föreningen arbetade dock vidare med insamling och dokumentation ute i bygderna och intendent Blomgren kom att bli den som sågs som museets naturlige ledare såväl runt om i sjuhäradbygden som vid de museimannamöten som anordnades runt om i landet. År 1906 var han inbjuden till invigningen av Nordiska museet. Kontakter hölls med såväl enskilda som institutioner för att dokumentera och eventuellt förvärva byggnader som riskerade

att skatta åt förgängelsen. År 1907 inlämnades en skrivelse till Vattenbyggnadsbyrån om att få förvärva en stuga med tillhörande ladugård som skulle försvinna.

Förutom donationer och gåvor kom föreningen under den inledande verksamhetsperioden även att få viss inkomst genom de teateruppsättningar och spel som anordnades i staden där härads-hövding Odenocrants hustru var engagerad.

Idén om ett friluftsmuseum

Efter att styrelsen under ett antal år aktivt arbetat med frågan om en större museibygnad tvingades man slutligen konstatera att man saknade resurser för ett genomförande. I stället kom frågan om att bygga upp ett friluftsmuseum att stå i förgrunden och intendent Blomgren var den som genom sina omfattande kontakter med museer runt om i landet, inte minst med Skansen i Stockholm och Kulturen i Lund, propagerade för detta nya synsätt.

År 1891 slogs för första gången portarna upp till en nyskapelse i museivärlden, friluftsmuseet Skansen ute på Djurgården. Här hade museimannen Arthur Hazelius skapat en museiform som fick en oerhört stor genomslagskraft ute i hela Europa. Idén låg rätt i tiden och nästan samtidigt med denna anläggning kunde Georg Karlin året efter inviga friluftsmuseet Kulturen i Lund.

För att finna utgångspunkterna till denna nya inriktning för museibyggandet får vi söka oss tillbaka till de stora världsutställningarna som ägde rum under 1800-talet. Främst av dessa var den stora världsutställningen i London 1851: »The Great Exhibi-

tion». Utifrån denna och kommande stora utställningar lanserade man nationella projekt med inriktningen på att stärka de estetiska värdena och den nationella identiteten. Här fanns den traditionella folkkulturen representerad med dess historiska rötter och tidlösa tradition som viktiga ingående element. Man kan även se att det här växer fram ett allt starkare intresse för kulturens materiella yttringar.

Den stora franska världsutställningen i Paris 1867 innehöll ett nytt system för presentationer där man uppförde skilda paviljonger med nationella särdrag ute i parken runt den centrala utställningsytan. Här fanns också början på en idé om att utveckla innehållet i de olika byggnaderna med dräkttablåer där den svenske bildhuggaren K. A. Söderman för första gången visade upp vaxdockor i full skala iklädda folkdräkter från olika delar av Sverige. Det är ingen tvekan om att dessa stora evenemang lade en viktig grund för museiutbyggnaden i de nordiska länderna där fostran, undervisning och underhållning var ledord.

I de anteckningar som intendent Blomgren efterlämnat kan vi följa hur han själv propagerar för detta nya synsätt på utvecklingen inom museiområdet. Han talar för en helhetssyn på anläggningar och dess innehåll och att man inte bara skall samla »rariteter, enstaka kuriosa eller mycket gamla och avlägsna ting».

Kärnpunkten i det nya systemet för museernas uppbyggnad är att form och innehåll så långt som möjligt skall täcka varandra. Ur det allmänna kravet på en gammal ram eller åtminstone på en kopia av en gammal ram, kring en gammal tavla, utvecklar sig ett mera speciellt; särskilda ramar för särskilda tavlor, kyrkor som höljen för kyrkliga föremål, allmogestugor för allmogesaker och

så vidare. Blomgren menar att de stora palatsen har sina samlingar som är nödvändiga för vetenskapen och forskningen, men att den samling som den lilla föreningen kan åstadkomma bäst lämpar sig att förvara och visa enligt det nya paviljongsystemet. Det hindrar inte att samlingen kan utgöra en viktig bas för forskningen om man bygger upp den enligt museitekniska principer vad avser katalogisering, utbildning, konservering med mera.

Utifrån denna skisserade ram och programförklaring kom föreningen sedan att bygga upp sin samling av byggnader och interiörer i Ramnaparken.

År 1911 kom föreningen att kasta blickarna mot den så kallade Idrottsparken vid Ramnasjön som hade donerats till staden av apotekare Hjalmar Lind. I oktober månad detta år fick man stadsfullmäktiges beslut på att inom ett område i parken få uppställa Kinnarumma kyrka och andra äldre byggnader och fornminnen. Kyrkan hade man redan i maj samma år fått som gåva från församlingen under förutsättning att föreningen röjde, iordningställde samt planerade på platsen för den gamla kyrkan. Gäsenestugan från Eriksberg var då redan i föreningens ägo.

Nu följde en intensiv arbetsperiod med uppbyggande och inredning av byggnader i parken. Hit flyttades Marbostugan från Halland, en visthusbod från Nittorp i Kind, en kölna från Veden samt en skvaltkvarn från Mark.

När man så i midsommartid 1914 samlades för invigning av friluftsmuseet så fanns här sex hitflyttade byggnader allt i enlighet med dåtidens moderna museiprinciper. Vid denna tid lades grunden för museets framtida utveckling, även om kompletteringar senare har skett, inte minst från stadsmiljön.

De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förening har i Ramnsparken skapat ett friluftsmuseum som lever vidare in i framtiden där det finns stora möjligheter att föra kulturarvet vidare och att med samlingen av byggnader och föremål arbeta pedagogiskt och förmedla det vi i dagligt tal kallar handens kunskap. På friluftsmuseet finns också den unika möjligheten att knyta samman natur och kulturarvet.

Ramnakerkan

RAMNAKYRKAN ÄR BYGGD under 1690-talet och flyttades till Ramnaparken 1912 från Kinnarumma socken i Mark. Kulturhistoriska föreningen valde mellan kyrkorna i Kinnarumma och Seglora, som båda var aktuella att rivas i början av 1900-talet. Man bestämde sig till slut för Kinnarummas och tipsade samtidigt Arthur Hazelius att Skansen kunde förvärva Seglora kyrka.

KINNARUMMA KYRKA eller Ramnakerkan – namnbytet ägde rum 1931 – är i enlighet med medeltida, kyrklig byggnadstradition utformad som en långhuskyrka, alltså indelad i *långhus* (med bänkar och predikstol) och *kor* (med altare). Den är tillbyggd med *vapenhus* (där församlingen kommer in i kyrkan) och *sakristia* (där prästen förvarar kläder och kärl).

Takmålningarna i Ramnakerkan är utförda av *Detleff Ross* i mitten av 1700-talet. Denne kyrkomålare föddes 1706 i Holstein och invandrade till Sverige och Stockholm på 1720-talet. År 1735 blev han målarmästare i Borås och kom att förse flera kyrkor i sjuhäradsbygden med takmålningar, förutom Kinnarumma kyrka även till exempel kyrkorna i Brämhult, Borgstena och Gunnarsjö. Hans målningar är färgrika och figurerna framträder starkt och kraftfullt.

DET MEDELTIDA KYRKORUMMETS arkitektur, med lånad modell från Jerusalems tempel, präglas av två linjer. Den ena linjen handlar om *tid* och sträcker sig från söder mot norr. Den andra linjen kan kallas *frälsningslinjen* och går från väster till öster, i riktning mot korets altare.

Tidslinjen

Södra sidan omfattar *gamla förbundets tid*, alltså tiden före Kristus. Takmålningar i söder hämtar därför ofta motiv från gamla testamentet. I Ramnakyrkan har Detleff Ross målat Mose med lagens tavlor på denna sida. Även Ross kunde dock göra fel – sjätte budet återkommer två gånger medan fjärde budet saknas på lagtavlorna.

Johannes Döparen, som röjde väg för Messias, hade ofta sin staty på södra sidan som den störste i gamla förbundets persongalleri. På grund av Johannes-statyn blev södra sidan *männens sida* i kyrkan.

Norra sidan omfattar *nya testamentets tid*. Som pendang till Mose och Sinai berg finner vi i Ramnakyrkans tak här bilden av Petrus på förklaringsberget Tabor.

På norra sidan fanns ofta en *Jungfru Maria*-gestalt (den första personen i det nya förbundet). Denna sida blev *kvinnornas sida*.

Att norrsidan saknar fönster har ingenting att göra med att det onda kom från norr, om man inte med det onda menar nordavinden och att man hade svårigheter att få det dragfritt vid fönstermontage.

Frälsningslinjen

Den andra linjen i kyrkobyggnaden är *frälsningslinjen från väster till öster*. Denna linje börjar alltså vid kyrkdörren där i gamla tiden dopen ägde rum. Det kristna livet börjar ju med dopet.

Kyrkgången kallas *via sacra*, den heliga vägen, som vi vandrar under ordets ledning – vi får väganvisningar genom Ordet och dess tolkning. Takmålningarnas motiv förändras följdriktigt längs vägen – längst bak Djävulen och längst fram Gud.

Som längs alla andra vägar finns det också två diken för evighetsvandraren. Det ena diket – det södra – får stå för det mänskliga högmodet och egoism. Därför lästes episteln från södra sidan av altaret i gudstjänsten till varning och förmaning.

Det andra diket – det norra – kan stå för övermodets motsats misströstan. »Det goda som jag vill, gör jag inte. Det onda som jag inte vill, gör jag. Vem kan rädda mig?» Från altarets norra sidan lästes evangelium om en kärlek som bär underifrån och som säger: »Du är älskad för din egen skull och värdefull.»

Mellan långhuset och koret fanns det förhänge i Jerusalems tempel som brast när Jesus dog och öppnade en väg för oss till den gudomliga världen. Här fann i gamla kyrkor triumfkrucifixet sin plats. Står du på denna punkt i Ramnakyrkan kan du läsa samtliga texter rättvända både bakåt och framåt. Här möter tidslinjen i våra liv frälsningslinjen och bildar platsen för människans omvändelse till Kristus.

I koret träder vi så in i Guds rike. I takmålningen öppnar sig den himmelska världen. Här är vi samlade med alla trogna i alla tider och hela den himmelska härskaran.

Altarbordets symbolik

När Jesus målar den himmelska världen för oss, gör han det i bilder och liknelser. Det gemensamma för dessa skildringar är fest, glädje och måltid. Väggtaret vid kyrkans östervägg kan symboliskt vara gaveln på det himmelska festbordet, som Gud låtit skjuta in i vår verklighet.

I Kräklinge socken i Närke finns de första kyrklängderna i form av prästens förbönslistor över födda och begravda. Troligen har listorna haft sin plats på altaret och då även fått påminna oss evighetsvandrare om målet med vår jordiska resa – genom dopet har du en plats vid bordet i Guds rike.

Men de kunde också påminna om de som gått före och berätta om en kärlek som var och som är och som alltid förblir. I det yttersta bevis på Guds kärlek som Jesus gav församlingen i form av nattvardsmåltiden, blir vi påminda om att vi är delaktiga inte bara i en gemenskap med honom och med varandra utan också med alla trogna i alla tider.

Det är ingen tillfällighet att vi som gudstjänstdeltagare sitter vända mot öster. I öster stiger solen upp och förkunnar att ljuset avlöser nattens mörker. Så väntar Guds folk, likt väktarna på Sions murar, och spanar efter tecknen på Uppståndelsens morgon och Kristi återkomst.

Ramn kyrkan flyttades till Ramnaparken 1912 från Kinnarumma.

Männen som hade sin plats på södra sidan i kyrkan kunde se gamla testamentet avbildat ovanför sig, i Ramnakyrkan representerat av Mose och lagens tavlor på Sinai berg.

Kvinnorna på den norra sidan kunde i Ramnakyrkan ovanför sig se en målning från nya testamentet i form av Petrus och nycklarna.

*Längst bak i kyrkan, i början av frälsningslinjen,
grinar en elak Djävul, hotande med helvetets eld.*

Längst fram i kyrkan, i slutet av frälsningslinjen, avbildas den himmelska världen – treenigheten och Guds änglar, som lovsjunger Herren.

*Där långhuset möter koret möts också tidslinjen och
frälsningslinjen. Här är platsen för människans omvändelse.*

När församlingsborna under nattvarden böjde knä vid altarringen, satt de vid Gudsrikets himmelska bord, som hade sin tänkta fortsättning på andra sidan. Där fanns kanske de döda vid samma bord – ett nattvardsmysterium.

Bondens natur

KULTURLANDSKAPET I DET äldre bondesamhället hade inte många likheter med dagens odlingslandskap. Vi förleds kanske att tro motsatsen om vi tar en rundtur genom vår »sjuhäradsbygd» och passerar gårdar som fortfarande bedriver ett levande jordbruk: Sädesbärande åkrar kantas av vackra stenmurar. Intill åkarna och gårdarna finns på många ställen hagmarker med högstammiga björkar, ekar och andra lövträd. Har vi tur så får vi se kor, hästar eller får som betar i detta landskap.

Allt detta förefaller ge ett ålderdomligt synintryck, men det mesta vi ser är egentligen ett resultat av den så kallade »jordbruksrevolutionen» under 1800- och 1900-talen. Åkrarnas utseende har blivit modernt. Ängarna och svedjelanden har försvunnit. Trä- och rishägnader har ersatts av stenmurar. Lövträden i hagen är inte längre tuktade och beskurna.

Genom att studera äldre skrifter, kartor och domböcker kan vi skapa oss en bild av hur landskapet såg ut före de stora förändringarnas tid. Här och där i våra skogar finns också små konserverade spillror kvar av gamla strukturer som jordvallar, odlingsrösen, stensträngar och annat. Och inte minst kan »doktor Blomgrens bråte», föremål och redskap från det gamla bysamhället, komplettera och levandegöra bilden.

DEN VIKTIGASTE IAKTTAGELSEN är att det äldre bondesamhällets landskapsbild präglades av uppdelningen i *inägor* och *utmark*, två markslag som åtskildes av gärdesgårdar. Inägorna låg innanför hägnaden. Utmarkerna låg utanför.

INÄGORNA BESTOD av tomtplats, åker, äng och hage.

På *tomtplatsen* fanns boningshus, ladugård och andra byggnader, samt ofta kålgårdar, humlegårdar och kryddgårdar.

På *åkern* odlades säd och rotfrukter.

Ängen besåddes inte utan användes för att samla vinterfoder till kreaturen, alltså till höslåtter.

I *hagarna* betade vissa kreatur, ofta en kortare tid av säsongen. I många hagar slog man hö innan kreaturen släpptes in. Sådana hagar kallades änghagar.

Åkrarna låg insprängda i ängen. Åker och äng med gemensam hägnad bildade tillsammans ett *gärde* eller en *vång*. Ibland kunde en gårds eller bys inägor bestå av flera gården eller vångar i mer eller mindre komplicerade system, kopplade till odlingsrytmen och växtföljder.

UTMARKERNA UTNYTTJADES på många sätt. De var framför allt viktiga *betesmarker*, men man bedrev även såväl åker- som ängsbruk där, nämligen i form av *svedjebruk* och *madslåtter*.

På utmarken förekom förstås också det egentliga *skogsbruket*, med ved- och timmerhuggning och träkols- och tjärtillverkning. Man jagade och fiskade och man hämtade rötter, ris, bär, frukter, nötter, löv, örter, mossor, lavar, svampar, honung, sten, grus, torv och mycket annat.

LÄNKEN MELLAN inägorna och utmarken var *fägatan*. Varje morgon leddes de stallade kreaturen ut från tomtplatsen genom fägatan till *tåplatsen* (slutet av fägatan), där de släpptes och strövade fritt, åtföljda av vallhjon som vaktade dem. På kvällen samlades åtminstone en del av djuren upp vid tån och leddes genom fägatan till fähuset för mjölkning och stallning över natten.

DENNA GAMLA och konsekvent genomförda landskapsorganisation upphörde i samband med jordbruksrevolutionen och laga skiftena under 1800- och 1900-talen. Begreppen inägor och utmark försvann när de äldre gårdesgårdarna plockades bort.

Det allmängiltiga i bondens landskap

Den skånske landskapshistorikern Mårten Sjöbeck (1886–1976) är kanske den som mest träffsäkert har beskrivit och förklarat det gamla bysamhällets landskap, organisation och ekologi, dess föregångare, uppkomst och upplösning.

»Landskapets tidlöshet är en chimär», skrev Sjöbeck. Vi får inte tro, att bondens landskap var fastlagt en gång för alla och utformat efter allmängiltiga regler. Former som tycks vara uråldriga bär oftast inte på en sådan allmängiltighet – även uppdelningen av landskapet i inägor och utmark var en gång en nymodighet. Landskapet förändras hela tiden och gjorde det också i det gamla bondesamhället, även om, som han uttryckte det, »traditionen, bysamhällets i folkminnet upplagrade kunskap, höll naturen i styr och verkade med regelbundenheten och kraften av en naturlag».

Dessutom var den lokala variationen mycket stor – det gamla bondesamhället var komplicerat och vi kan aldrig förstå alla detaljer. Där samlades kunskap och erfarenhet om hur just den egna bygdens tillgångar skulle utnyttjas. Det som var sanning i en by behöver inte ha varit det i nästa. Kunskapen var olika från bygd till bygd. Vid försök att blicka bakåt i tiden ända bort mot stenålder, urskiljde Mårten Sjöbeck endast två fasta punkter i bilden – *röjning* och *grässvålar*.

MED RÖJNING avsåg Mårten Sjöbeck i vid bemärkelse huggning på träd och buskar – topphuggning, hamling, beskärning, avverkning, trädfällning, ja till och med vändning av gräs- och ljungsvålar.

Beskärningen av lövträd hade flera syften och fördelar. Man fick lövfoder till kreaturen. Grenarna användes till ved och råmaterial till hantverk. Dessutom, men inte minst viktigast, fick man en förbättring av markens näringsstatus då man högg och röjde på träd och buskar.

När man dödar växtlighet eller hugger stammar och grenar åstadkoms en gödslingseffekt i marken. Denna effekt kallas röjningsgödsling och bygger på tre principer:

För det första dör en stor del av trädens proteinrika rottrådar (rotsystemets storlek anpassas till den minskade bladmassan), vilket ger ett tillskott av kväve i marken.

För det andra ger bland annat den ökade ljusinstrålningen en ökad nedbrytningsaktivitet i marken, vilket innebär att en del av det näringskapital som finns magasinerat i markens humusskikt kan komma i omlopp.

För det tredje innebär röjning en minskad konkurrens om växtplatsens resurser, alltså näring, ljus och vatten. Sammantaget blir marken en kort tid bättre lämpad för odling, slåtter eller bete. De gamla bönderna använde talesättet »yxan gödslar» för att beskriva röjningsgödslingens hemligheter.

I lövmiljöer tillkom en positiv faktor, nämligen djuprotningen. Trädens rötter sög näring ur jordens djup och strödde den på ytan med lövfallet om hösten. En del av denna näring bands i marken och i växternas rötter. När man sedan hamlade dessa träd frigjordes näringen. Kvar blev träd, formade som rundade, grönskande kupoler. Dessa präglade bondesamhällets inägolandskap.

GRÄSSVÅLEN FRAMSKAPADES av betesdjuren och lien och utnyttjades som foderkälla till kreaturen och substrat för odling.

Med grässvål menade Mårten Sjöbeck alla typer av gräsbunden mark, äldre och yngre, betesbetingad och slåtterbestämd, djuprotad och trädlös, lövgödslad och gödslad av rinnande vatten eller mineralförsörjd av både lövgödsling och rörligt, högt grundvatten. Ordet gräs använde han i dess äldre betydelse, som omfattade hela örtfloran.

Bysamhällets uppkomst

Vi befinner oss på osäker mark när vi försöker spåra uppkomsten av det bondesamhälle – av Mårten Sjöbeck kallat *bysamhället* – som började hägna in naturen och skapa uppdelningen av inägor och utmark. Men vi kan ana att något hände århundradena efter

Kristi födelse och under folkvandringstid (omkring 400–500 efter Kristus). Människorna tycks då ha funnit sin väg ner till lågländerna från högländerna. Sannolikt hade de fuktiga lågmarkerna dessförinnan utnyttjats som betesmarker, men knappast för odling eller bebyggelse. Nu började man hägna in dessa våta låglänta marker.

Det kan ha funnits flera anledningar till denna förändring. Viktigast var kanske att de höglänta markerna hade överexploaterats av allt för hårt svedjande och annan jordförsämrande verksamhet, men säkert hade det nyväckta intresset för lågländerna även att göra med nya och bättre järnredskap. Järnliar och järnyxor blev allmänna bruksföremål. Med järnets hjälp kunde man klyva gärdsgårdsstörrar och slå gräs och örter.

Kanske fanns även influenser från det kristna Europa. Sjöbeck citerade den helige Bernhard av Clairvaux, som skrev på 1100-talet. »I dalarna är fruktbarhet, där frodas örterna, där skördar man hundrafalt.» Den romerska rättens inställning till privatägandet kan också ha spelat in. När man hägnade in ett stycke hävdades ju en enskild rätt till platsen.

De fuktiga lågmarkerna, *ållorna*, som i allmänhet bör ha haft permanent kvalificerade grässvålar, var trädlösa när de lades inom stängsel för första gången. De hade nog betats under flera årtusenden och långt före den tid, som såg bysamhället uppstå. Våta grässvålar har alltid utövat lockelse för klövdjuren, särskilt nötboskap, som gärna uppehåller sig i vattenrika marker.

Bysamhällets initiativ bör ha bestått i att instänga den betade, trädlösa sidvallen. Eftersom denna »primärvång» (bysns första inhägnad) var alltför våt för att kunna brukas till spannmålsodling, måste åkerbruket till en början fortsätta att knytas till torrare stäl-

len utanför vången. Där topografin var omväxlande kunde dock bonden inhägna, inte bara sidvallen, utan också besådda, självdränerade backar och höjder, där jorden ännu var användbar. I sådana lägen behövde den förhistoriska byn inte överge den plats där den en gång hade slagit rot. Vångarna utvidgades sedan successivt på bekostnad av samfälligheten. Idealiskt var om landskapet bestod av omväxlande backlandskap med dränerade höjder och mer eller mindre våta sänkor.

Genom stängslet skapades för första gången ett effektivt skydd för slåttermarken som vinterfoderreserv vid sidan om den urgamla lövtakten på höglanden. Vinterbetet minskade och stallutfodringen tilltog. Därmed ökade betingelserna för inrättandet av stationära, permanent besådda och kreatursgödslade åkrar.

Bysamhällets hägnader

Kartor från 1600- och 1700-talen beskriver ofta hur hägnaderna såg ut vid den tiden. I sjuhäradsbygden var de oftast uppförda av trä men ibland av ris, jord eller sten eller kombinationer.

I områden med brist på gärdesgårdsvirke användes eneris som placerades på uppkastade jordvallar kantade av diken (gropavallar). Inte sällan utgjorde låga stensträngar fundament under trögärdesgårdarna, antingen på bergiga partier där det inte gick att fästa trästörarna på annat sätt, eller som ett sätt att förhindra röttskador i nederkanten på trögärdesgården.

Gärdesgårdens funktion var att utestänga betesdjuren från odlings- och slåtterytor, men det utgjorde också en viktig juridisk

Trägärdesgård i Ramnaparken.

Hägnaden var skillnaden mellan inägor och utmark och kunde dessutom dela in inägorna i olika gården. Den utgjorde även en juridisk och ekologisk gräns.

Innan djuren släpptes ut på bete första gången på våren skulle alla hägnader synas och repareras. Ett vanligt datum för detta var första maj, när vitsippan blommar.

*I en byordning för Galtholmens, Kåtorps och Iglaholmens grannelag i Ods socken år 1779 stod:
»Den 1 maj hålles samfällt gärdesgårds syn av ålderman, bisittare och en åbo från vart matlag.»*

och ekologisk gräns. Nyttjande- och äganderätten var inte av samma karaktär innanför som utanför gärdesgården. Bondens prioritering av lövträd på inägorna framskapade inte bara en särpräglad biologisk artsammansättning utan även till exempel en markkemi som var annorlunda gentemot utmarkernas.

Bysamhällets åkrar

Inägornas fasta åkrar kreaturgödslades och var oftast små och smala samt uppfyllda av stenblock och meterhöga odlingsrösen. Runt åkerlotterna fanns vanligtvis låga jordvallar och åkerrenar med gräs, örter och tuktade lövträd. Dessa renar användes för höslätter men hade också uppgiften att förhindra att åkern urlakades på näring. Genom att regelbundet beskära (hamla) lövträden åstadkoms dessutom en gödslingseffekt i åkern. *Den gamle bonden ville bädda in åkern i lövträdsbevuxna gräsmattor.*

Stenarna påverkade jordens temperatur och vattenbalans i en positiv riktning. Så länge man använde redskap som årder och skära utgjorde de heller inget större hinder. *Den gamle bonden ville inte plocka bort för mycket sten.*

En springande punkt var den ständiga bristen på kreaturgödsel. Man tycker att det borde ha lönat sig att antingen göra åkrarna större eller att uppodla fler åkrar. Men stora åkrar kunde urlakas och att anlägga fler åkrar lönade sig knappast om man saknade kreaturgödsel. Detta samband insågs av bland andra Carl von Linné, som skrev 1749 om Stenbrohult i Småland: »Här nere har lantmannen begynt att ansenligen föröka sin åker, men

jag räknar detta myckna åkerbruket mindre, så länge gödsel fattas till åkerns föda.»

Även det äldre kartmaterialet från sjuhäradsbygden kan om-
tala detta försörjningsproblem. På en karta över Sandhults by och
gården Öndered (Sandhults socken, Vedens härad) från 1703 hade
lantmätaren ritat »gamla ödeåkrar» som användes till äng. Bön-
derna förklarade för lantmätaren att de inte kunde uppodla dessa
gamla åkrar igen, eftersom de inte hade tillräckligt med gödsel.

Här har vi orsaken till att det ambulerande svedjebruket på
utmarken och i hagarna var så viktigt i äldre tider. På svedjorna
kunde man få ett värdefullt tillskott av spannmål utan att slösa på
kreatursgödsel (en kortvarig men kraftfull gödslingseffekt upp-
nåddes istället genom huggningen och bränningen).

Vanligen brukades ett gårde med åker och äng av fler än en per-
son. Byarna (två eller fler gårdar) hade gemensamma hägnader
och sammanblandade åkrar, men även ensamgårdar hade ofta
flera hushåll och brukare. Dessa bodde i normalfallet i var sitt bo-
ningshus på den gemensamma tomtplatsen. Grannen på samma
gård kallades »gårdbo» (i kyrkoböckerna skrev prästen ofta *ibi-*
dem eller *ibm*, vilket betyder »på samma plats», i detta fall på
samma gård). Gårdborna levde tätt tillsammans. De bodde intill
varandra och ingick i en nära arbetsgemenskap.

Det fanns olika sätt att markera gränsen mellan by- och gård-
bornas respektive åkertegar. Ibland kunde terrasskanter, åkerrennar
eller grunda diken utgöra märken, men domböckerna upplyser att
även stenar eller pålar av trä kunde ha en sådan funktion. Hösten
1694 klagade exempelvis änkan Ingeborg Pedersdotter i Rya
(Torpa socken, Vedens härad) till gårdbon Håkan Smäling för att

Årder (nr 17501) från Lövaskog i Äspereds socken (Ås härad), skänkt av Johan Samuelsson.

Det finns två huvudtyper av plöjningsredskap – plogen och årdret. Den främsta skillnaden mellan dem var att plogen hade en vändskiva som skulle vända den uppskurna tiltan, medan årdret saknade sådan vändskiva. Årderbillen ristade bara upp en smal fåra i jorden.

I sjuhäradsbygden och på sydsvenska höglandet dominerade årdret före senare delen av 1800-talet. Här motiverade de steniga åkrarna ett lätthanterligt redskap som årdret. Många såg med misstro på plogen – medan årdret ryckte upp ogräs som kvickrot med rötterna skar bara plogen av den.

Skära (nr 116) från Gullestorp i Äspered.

Skäran användes som skörderedskap i sjuhäradsbygden långt in på 1800-talet. Högländets åkrar var ännu i början av detta sekel så steniga, att övergången från skära till lie försenades. I slättbygderna däremot hade lien införts på åkrarna redan under 1600-talet.

Allra längst användes skäran på rågsvedjorna samt till liggsäd. Svedjerågens korn satt så löst, att lien var omöjlig att använda.

»Skäran var ett lömskt verktyg», skrev folklivsforskaren Klas Olofsson på 1920-talet. »Hon rinner som en orm emellan stråna.»

En nek skulle skäras och bindas i fyra steg av fyra arbetare. Först gick en och skar ett band som lades på marken. Bandet kallades för »vaggan».

Nästa skar så mycket som gick att hålla i handen. Detta fång kallades »ungen».

En tredje kom sedan och skar ett nytt fång, som kallades »skrevet». Detta lades snett över föregående fång.

Den fjärde skar ett fång som kallades »föllet» (fyllnaden), som lades snett i kors över de två första. Delarna bands därefter ihop till en nek.

Ibland kan det vara givande att leta efter personhistoria bakom föremålen. Här är skaften till två skäror, båda skänkta till kulturhistoriska föreningen 1904 av systrarna Lovisa och Klara Andersson från Gullestorp i Äspered.

De två skärorna liknar varandra till formen, men de skiljer sig något i storlek. Bägge har figurer, initialer och årtal inkarvade på träskaften. Den större bär bokstäverna AIS och året 1824. Den mindre har AAD inristat samt året 1824 och ett rött hjärta.

En kontroll i kyrkoböcker avslöjar att initialerna stämmer med föräldrarna till Lovisa och Klara. Fadern hette Anders Johansson och modern Annika Andreasdotter. De gifte sig i Gullestorp i juni 1825 och inristningarna bör ha gjorts under tiden detta par var fästefolk. Lovisa och Klara var födda 1838 respektive 1842.

I en bok om torpen i Äspered av Tore Hallabro får vi veta att Lovisa och Klara bodde ogifta på torpet Joneses vid Gullestorps by. De kallades »Jonsatösera» och sysselsatte sig på äldre dagar med vävning åt olika beställare, ofta förläggare, bland andra Lars Larsson på Stommen. Om Klara berättas att hon aldrig försummade något tillfälle att förmana barn att inte säga »du» till sina föräldrar. Detta fann hon vara mycket anstötligt. Lovisa avled på Joneses 1918 och Klara dog på samma ställe 1922.

han hade flyttat en skiljepåle mellan deras åkrar en halvmeter. Smäling förklarade att pålen hade ramlat omkull, men att änkan hade varit närvarande och till och med hållit i pålen, när han slog ner den igen. Han fick möjlighet att fria sig med tolvmannaed.

Gården Pålsbo (Vedens härad) ägdes i mitten av 1700-talet av två personer, ena delen av handelsman Hossman i Borås och andra delen av bonden Anders Jönsson, som bodde på gården. I domboken 1749 redogjordes för en överenskommelse dem emellan om åker och äng. Bland annat hade de bestämt att var och en skulle slå åkerrenarna intill sina åkrar, men där renarna låg mellan respektive åkrar, skulle de slå halva renen var och gränsen skulle utmärkas med stenar eller pålar.

Bysamhällets ängar

Ängen besåddes inte. Dess osådda flora slogs och torkades till hö, alltså vinterfoder till kreaturen. Det fanns många olika sorters ängar. En viktig skiljelinje bestämdes av grundvattnet. Torra ängar kallades »hårdvallsängar». Fuktiga ängar som regelbundet översvämmades eller påverkades av rörligt vatten, kallades »sidvallsängar» (mader, madängar). Utöver dessa begrepp fanns en rad andra mellanvarianter.

Grundvattnet, ett naturbegrepp som skär tvärs genom alla kulturskeden, framträder som livsnerven i jordbruket. Den grundvattensbetingade sidvallsängen var det enda markslag som gav en någorlunda jämn avkastning. Naturen – grundvattnet – sörjde nämligen för mineraltillförseln. Avkastningen av gräs och örter

gynnades av rörligt vatten i alla former. Under bysamhällets tid fanns vatten och våta marker praktiskt taget överallt på ägorna. *Den gamle bonden ville inte dika.*

Hårdvallsängarnas ekologi såg helt annorlunda ut. De var ofta bevuxna med beskurna lövträd och buskar av exempelvis björk, ek, hassel, ask och lind. Sådana träd var önskade av bönderna, eftersom de hjälpte till att förbättra ängens näringsstatus genom djuprotningen. När man dessutom hamlade dessa träd frigjordes ytterligare näring genom röjningsgödslingseffekten. I och med hamlingen blev lövträden heller aldrig så stora att de riskerade att skugga för mycket. Däremot var viss skugga en fördel för gräsväxten. Ek och hassel förekom gärna i kombination, eken för sin djuprotande förmåga och hasseln för sin mulldbildande. *Den gamle bonden ville ha lövträd i hårdvallsängen.*

Ängen utgjorde även substrat för kringflyttande åkrar. Man kunde regelbundet bryta upp små, tillfälliga åkerlappar, som oftast inte kreatursgödslades utan fick sin näring genom röjningsingreppet. Sådana tillfälliga, röjningsgödslade åkrar på inägorna kallades här i bygden för *lindor* eller *åkror* och odlades bara något eller ett par år, innan de lades ut till äng igen. Ibland syftade dessa begrepp även på nedlagda fasta åkrar.

Ängarna kunde vara uppdelade till enskilt bruk eller samfällda. Ett ålderdomligt sätt att bruka samfällad äng i sjuhäradsbygden framträder i domböckerna från 1700-talet, nämligen så kallat *åreskifte* (årsskifte). Det gick ut på att dela in (och märka ut) ängen i lika många lotter som brukare. Varje lott brukades ett år i sänder av varje brukare i ett roterande system. Detta var praktiskt ur rättvisesynpunkt, men i takt med 1700-talets idéer om enskilt bruk

ande och privat ägande, började man inse nackdelarna. Man lockades inte att göra förbättringar i sitt ängsstycke, när man ändå skulle lämna ifrån sig det nästa år. Dessutom försvårades möjligheten att göra nyodlingar. De båda ägarna till gården Bråt (Torpa socken, Vedens härad), rådman Assar Abring i Borås och bonden Anders Johansson, kom år 1769 överens om att dela upp all ängsmark »utom Gåsemaden, som skulle förbli som förr». Ängen hade dittills brukats i årsskifte, »vilket haft den följd det bemälte ängefloge icke blivit till någon del förbättrad, utan densamma övergått med mossor, buskage och ljungtuvor».

År 1776 beslutade sig Håkan Olofsson och Bengt Persson i Kockbacka (Äspereds socken, Ås härad) för att dela ängen, som fram till dess hade brukats med det »skadliga årsskiftet». Håkan skulle få den nedre änglotten och Bengt den övre.

År 1719 kom de fyra bönderna Truls, Börje, Lars och Nils i Stora Källeberg (Marks härad) överens om att dela sin samfällda, årsskiftade äng. Den skulle delas i fyra lika delar och fördelas med lottkastning till »enskilt och stadigt årligt bruk» så att en flitig brukare inte hindrades att göra nyodlingar.

Bysamhällets hagar

Hagarnas utseende och storlek varierade starkt. De kunde vara trädlösa och beväxta med ljung, ris och enbuskar eller påminna om antingen ängar med lövträd eller utmarker med timmer- och svedjeskogar. Men oavsett utseendet var en hage alltid inhägnad och räknades formellt som inäga.

Ofta utnyttjades hagarna inte mer än någon månad om året till bete. Det mödosamma arbetet med att hägna in stora områden av utmarken kunde ändå löna sig, eftersom det också innebar att man kunde hävda en enskild dispositionsrätt, där inte minst möjligheten att svedja utan inskränkning säkert spelade en viktig roll.

Gården Gesebol Nedregården i Bollebygds socken hade två stora hagar, enligt en karta från 1756. Den ena kallades »Östra Beteshagen» och hade så grov och gammal gran- och tallskog, att den kunde användas som timmerskog, skrev lantmätaren Malmsten. Det medförde visserligen att den var sämre som betesmark för kreaturen, men sex kor kunde gå där under sommaren.

Den andra hagen, »Nedre Beteshagen», var däremot helt trädlös och ljungbeväxt. Här kunde sex kalvar och tolv lamm gå från våren till dess de kunde insläppas i gårdet efter skörden.

Detta hemmans kreatur hade emellertid, skrev lantmätaren, »sitt riktiga bete på den omkring inägorna tillgränsande utmarken, som är mycket ljungväxt och en kronoallmänning för hela Bollebygds härad; består av furu- och granskog, dock mest av senare slaget, uti vilken åboerna få något litet årligen utsynt till svedjande, när de därom ansökning göra».

Intill tomtplatsen låg »Lilla Änghagen», som användes till bete efter slåttern. Åborna slog hagen tillsammans och delade sedan upp höet. På sidvallen i den änghagen kunde $\frac{5}{8}$ palmar hö bärgas per tunnland, men på hårdvallen bara $\frac{3}{8}$ palmar.

Här fick vi således hela betesstrukturen redovisad: Huvudbetet var på *utmarken*. *Hagarna* användes till ett begränsat sommarbete för kor samt för kalvar och lamm. Efter slåttern släpptes djuren in i *änghagen* och efter skörden i *gårdet* för efterbete.

Lie (nr 22518) från Gräsryd i Strängsered (Redvägs härad). Bondens eftertraktade grässvålar skapades av lien och betesdjuren.

Den skånske landskapshistorikern Märten Sjöbeck redde ut sammanhangen mellan landskap, natur och människa redan på 1920-talet. Vid den tiden fanns en uppfattning bland svenska botaniker och naturskyddare, att de vackra ängs- och hagmarkerna var ett naturligt tillstånd, ett arv från en förhistorisk värmetid. Böndernas näringsfång med slätter och betesdrift hotade naturvärdena, menade till exempel professor Rutger Sernander i Uppsala. Så tidigt som 1927 publicerade Märten Sjöbeck en uppsats, i vilken han gjorde upp med denna åsikt. Han hade förstått att den gamla bondenaturen hade skapats genom människans och dess betesdjurs aktiviteter. I stort sett varje kvadratmeter, från de blötaste gräsmarkerna till de torraste hedarna, hade en markanvändningshistoria, menade han:

»Den mark, som vi alla trampar på, uppvisar ett händelseförlopp fyllt till brädden av spänning. Varje kvadratmeter av Syd- och Mellansveriges självsådda växtlighet har alltid något viktigt att berätta om människan.»

Långt in i vår tid har människans påverkan ibland uppfattats som negativa störningar. Markhistorien har glömts bort när vi fåfängt har försökt behålla det pastorala landskapet och skogar med en rik mångfald. En förklaring till att naturvårdsarbetet ibland misslyckas kan vara att man utgår från skönhetsvärden, öppna landskap, artrikedom och blomsterprakt. Bönderna som skapade detta utgick inte från dessa värden. Deras avsikt var hela tiden att producera livsmedel och andra råvaror.

»Ängen formades inte bara av lien utan också av lövkniven», skrev Mårten Sjöbeck. »Träden och buskarna såg ut som lövbollar.» Här är en lövkniv (nr 4490) från Vänga socken i Vedens härad, inköpt 1910.

Nutida hagmarker med högstammiga björkar och skuggälskande örtflora (till exempel täta vitsippsmattor) tillfredsställer våra skönhetsbegrepp, men sådana landskap var knappast önskvärda i det gamla bysamhället, eftersom de varken var avkastningsdugliga eller betydelsefulla som fodermark. Det sköna tillståndet, skrev Sjöbeck, är identiskt med de äldre jordbruksformernas upplösning. Självutvecklingen har gripit in och slätterväxter och gräsvål har försvunnit.

Bonden hade mer nytta av ett landskap som innehöll högbuskar eller tuktade lövträd kring små, öppna gräsbevuxna ytor, inte lika vackert men mer användbart. Trädens löv och grenar, liksom markens gräs och örter, tillvaratogs.

Bysamhällets utmarker

Utmarkernas användande styrdes i hög grad av ägandestrukturen. De kunde vara *skiftade* (uppdelade mellan hemmanen) eller *oskiftade*. Nyttjanderätten på skiftade utmarker var beroende av jordnaturen – alltså om de var *krono*, *skatte* eller *frälse*. Oskiftade utmarker kunde vara *byaskogar*, *allmänningar* eller *kronoparker*. Byaskogar betraktades som byalagets enskilda utmarker, medan kronan oftast gjorde anspråk på äganderätten till allmänningar (även sockenallmänningar fram till 1793) och kronoparker.

Detta var ett dynamiskt system, som förändrades i tid och rum. Inte sällan uppstod frågor och tvister om både ägandestruktur och gränser till olika skogar och utmarker. Även regelverktygen i form av lagar, skogsordningar och resolutioner genomgick förändringar, vilket fick till följd att nyttjanderätten inom respektive utmarkskategori också varierade.

I ett försök att bringa någon ordning och reda fastställde en kunglig skogskommission åren 1692–1693 gränserna för allmänningsskogarna i Älvsborgs län. För sjuhäradsbygdens del innebar det att nästan hälften av utmarksarealen förklarades som allmänningar. De flesta av dem upplöstes och skiftades under andra hälften av 1700-talet och första hälften av 1800-talet.

De största allmänningarna fanns i *Bollebygds* och *Vedens* härad. Skogskommissionen förklarade all utmark i dessa häradar som allmänningsskogar. Vedens allmänning gick även in ett stycke i Ås härad (Toarp, Brämhult och Gingri).

Ods skog bredde ut sig som ett kvadratmil stort område över delar av Ås, Veden och Gäsene häradar och berörde socknarna

Härna, Varnum, Fänneslunda, Grovare, Fristad, Borgstena, Molla, Od, Hov, Murum och Hällstad).

I nordöstra Gäsene, bland annat i socknarna Eriksberg, Alboga och Skölvene, fanns allmänningskogen *Våthult*.

Ornungen låg till största delen i Ornunga socken i södra Gäsene och sydväst därom (i Nårunga) fanns Gäsene häradsallmänning, som kallades *Trenningshult*. En häradsallmänning fick utnyttjas av alla bönder i häradet.

Längst upp i Gäsene (i delar av Hudene, Källunga och Hällstad) fanns södra delen av kronoparken *Edsveden*. Den norra delen låg i Skaraborgs län.

Allmänningen *Gälaveden* omfattade delar av socknarna Toarp och Äspered i Ås härad samt Ljushult, Hillared, Dannike och Tvärred i Kind.

Hattåsen låg i Strängsereds och Gullereds socknar i Redvägs härad. I samma härad fanns även *Timela skog* norr om Ulricehamn samt *Boris skog* öster om samma stad.

Allmänningen *Brun* löpte runt gränsen mellan Ås och Redvägs härad (i Vings och Brunns socknar).

I nordöstra Marks härad fanns de två allmänningskogarna *Röneskog* (i Kinnarumma) och *Skipvidahult* (i Fritsla och Skephult samt en liten del i Örby).

I nordvästra Mark låg *Sättilaskogen* (med *Lygnisvider*).

Längs gränsen mot Halland fastställdes allmänningar i socknarna Tostared, Fotskäl, Surteby, Kattunga, Horred, Istorp, Kungsåter, Grimmared och Karl Gustav. Dessutom förklarades utmärkerna i socknarna Hyssna, Seglora, Ljushult, Sexdrega, Roasjö, Redslared och Tvärred som sockenallmänningar.

SOM NÄMNTS UPPSTOD ganska ofta tvister om ägande- och nyttjanderätten till utmarkerna. I de fall stridigheterna fördes vid domstolen kan vi genom rättegångsprotokollen få en ganska god bild över hur utmarkerna såg ut och hur de användes. En mosaik av *ljung-* och *enbuskmarker*, svedjade *krakaskogar* med små granar, björkar och aspar, äldre *timmerskogar* av tall och gran och *ollonskogar* med ek och bok bildade tillsammans ett varierat landskap utanför inägorna. Detta landskap, förstår vi genom domboksuppgifterna, utgjorde viktiga *betesmarker* för nötkreatur, hästar, får, getter och grisar. Man brände och besådde *svedjor*, man *kolade* och högg *ved* och *timmer* och annat byggnadsmaterial. Man hägnade in utmark till slätter, odling eller bete. Sådana platser kunde kallas *hägn*, *intagor* eller *lyckor* (eller *hage* om ändamålet var bete). Man byggde *kvarnar*, *jagade* och *fiskade*.

Som exempel på vad rättegångsprotokollen kan innehålla följer här ett litet axplock av uppgifter ur en rättegång om skogen Fornaberget i Bredareds socken åren 1689–1693. De stridande var Påtorps herre, baron Clas Fleming, samt Bredareds bybor:

Jöns Gustafsson i Myrekulla hade vittnat på sin dödsbädd att hans föräldrar haft stort besvär och möda att leta upp sina *kreatur* på andra sidan ån, eftersom det då var mycket tjock skog där, som nu var *bortsvedjad*. Djuren gick lösa på utmarken.

Måns i Vemmenhult, 60 år gammal, hade hört talas om en vådeld på Fornabergets skog. Den skulle ha uppkommit när Olof i Kattryd *brände kol* av bark, som hade blivit över när man *högg spån* till Bredareds kyrka. Den nedbrända skogen högg bönderna i Hult ned till *svedjeplats*, utan invändning från någon, och körde hem *råg* från svedjan.

Anders i Tjurås, 60 år och född i Vralen, hade hört äldre släktingar omtala att bredaredsborna släppte sina *ollonsvin* på Fornabergs skog förr i tiden. Fänrik Jonas Björk i Hedared hade också hört sin farfar Nils Andersson i Vemmenhult säga att bredaredsborna alltid hade sina svin på Fornabergs skog utan ollongäld.

Anders i Mjösholm, cirka 70 år gammal, hade femtio år tidigare *huggit timmer* till Bredareds prästgård på Fornabergs skog. Han nämnde också att Långareds kärr hade varit väl uppfredat av fru Gylta på Påtorp, en inhägnad *slättermad* således.

Nils Svensson, född i Ingelstorp, sade sig »grant minnas när och hur den skogen söder över ån, som nu kallas Ersås hägna, blev först hägnad och *intagen*». Men dessförinnan hade flera gårdar i Bredared kört *ved* och annat därifrån.

Anders Olofsson, som var i 60-årsåldern och född i Segerstorp i Bredared, berättade att när han växte upp var Ersås hägna redan inhägnad till Påtorp. Han fick inte låta *getterna*, som han gick *vall* med, gå in där, men hans far hade en gång fått lov av Påtorps skogvaktare att hugga några träd vid *kvarnen*.

Huvud i Vemmenhult, som var omkring 50 år och född i Vralen hade hört sin far Lars i Vralen nämna att »för lång tid sedan när onda år varit», så hade bredaredsborna gått tillsammans till Fornabergs skog och huggit ner en stor alm, som de *skalade barken* av och malde till bröd.

Sven Bengtsson, 69 år, hade arbetat för fru Ingrid Gylta på Påtorp när han var pojke på 1630-talet. Han mindes att fruns skytt ofta och gick och *jagade* och han och en kamrat, Torsten i Silleberg, fick gå och söka efter de skjutna djuren. Då löd hela Fornaberget med Ersås hägna till Påtorp, sade han.

MAN TOG TILL vara på det mesta i det gamla bondesamhället. Även utmarkens våtmarker utnyttjades på olika sätt. Gräs- och starrbevuxna kärr användes som slåttermader. I de mer näringsfattiga mossarna kunde man bryta torv och samla vitmossa. Sådana områden var ibland inhägnade men inte alltid. Domböckerna kan ge oss detaljerna:

I Gäsene härads dombok för 1781 får vi veta att sockenborna i Jällby omkring trettio år tidigare, ungefär 1750, hade kommit överens om att fördela de tidigare gemensamt använda maderna på utmarken, så att varje hemman fick en särskild mad till utslätter – ett slags skifte alltså. Man beslutade dock att inte hägna in någon av maderna, som istället skulle ligga till allmänt bete. Men om hösten skulle var och en ha möjlighet att slå gräset på sin mad, om det fanns något kvar efter sommarbetet.

Ett kärr som kallades Grönemad tillföll gårdarna Fägred och Törestorp, men den sistnämnda gården låg då öde och obebodd. När så småningom bonden Anders Nilsson återupptog och bosatte sig på Törestorp (han fick tillstånd att uppbruka detta hemman 1773 mot 30 frihetsår) så fick han höra att Grönemad tillhörde honom. Han inhägnade då kärret utan att diskutera saken med Fägreds invånare Måns Nilsson, som stämde Anders Nilsson till tinget. Nämnden beslutade att Anders Nilsson skulle riva hägnaden och foga sig efter byamännens beslut om hur maderna skulle användas.

Utmarkens slåttermader kunde även vara inhägnade. Samma år – 1781 – förekom en rättegång vid Gäsene häradsrätt mellan tio bönder från Boatorps by samt fyra bönder i Jonstorp (Hudene socken). Boatorpsborna berättade att de i alla tider hade använt

sig av en utmad, kallad Myra, på utmarken i Hudene. Nu hade den emellertid stått oanvänd i några år, men när de detta år hade hägnat in den, så kom jonstorpsborna dit och förstörde gärdesgården. Genom vittnesberättelserna får vi veta att hägnaden bestod av en gropavall, där jordvallen hade varit $1 \frac{3}{4}$ aln bred.

Torvbrytning på utmarkernas mossar kunde utgöra en fara för de fritt betande kreaturen. Mossar där man bröt torv hägnades därför in, men i motsats till slåttermaderna, som man hägnade in för att skydda gräset och starren, var alltså anledningen att gärdesgården skulle skydda djuren.

Bonden Anders Andersson i Stengårdsslätt (Jällby socken) förlorade sin ko den 19 maj 1788, när den hade råkat komma in i en torvmosse och drunknat i en torvhåla.

Det var Jällby byamän som hade kommit överens om att hägna in en mosse för torvbrytning. För att de skulle kunna komma in och ut med vagn eller kärra när de transporterade bort torven hade de gjort en grind med stätta. Den som körde sist ut från mossen skulle stänga grinden, men den här gången hade Johannes Josefsson i Jällby, som var sist, glömt detta och kon gick in och föll ner i en torvhåla. Johannes dömdes vid tinget att ersätta kon med fem riksdaler.

Även starr i sjökanterna bärgades till foder. Fyra bönder från Källunga by (Per Ambjörnsson i Jonsgården och Lars Persson, Måns Haraldsson och Anders Afsson i Heljesgården) begärde vid Gäsene häradsrätt utsyning av en ihålig ek 1777 till en så kallad ekstock, så att de skulle kunna bärga det starrfoder, som växte i en sjö vid deras ägor och nyttja fisket. De fick tillåtelse att ta en sådan ek i Bråtabäckens gärde.

Utmarkerna var det äldre bondesamhällets viktigaste betesmarker.

Här är en koskälla (nr 11814) av hopvikt järnplåt och läderklädd ögla. På ena sidan är ett B inhugget. Denna skälla kommer från Fristads socken (Vedens härad) och skänktes till kulturhistoriska föreningen av folklivsforskaren Klas Olofsson 1938.

Skällan som skällkon skulle bära hade inte bara till uppgift att genom dess ljud markera var djuren fanns. Den hade också en magisk kraft för boskapen i betesmarkerna, liksom kyrkklockan hade för sockenfolket. Den skulle skydda mot rovdjur och onda väsen.

Ljuden av koskällor och yxhugg samt röken från svedjeland och kolmilor tillhörde utmarkernas tydligaste kännetecken.

Ett eko från ett yxhugg.

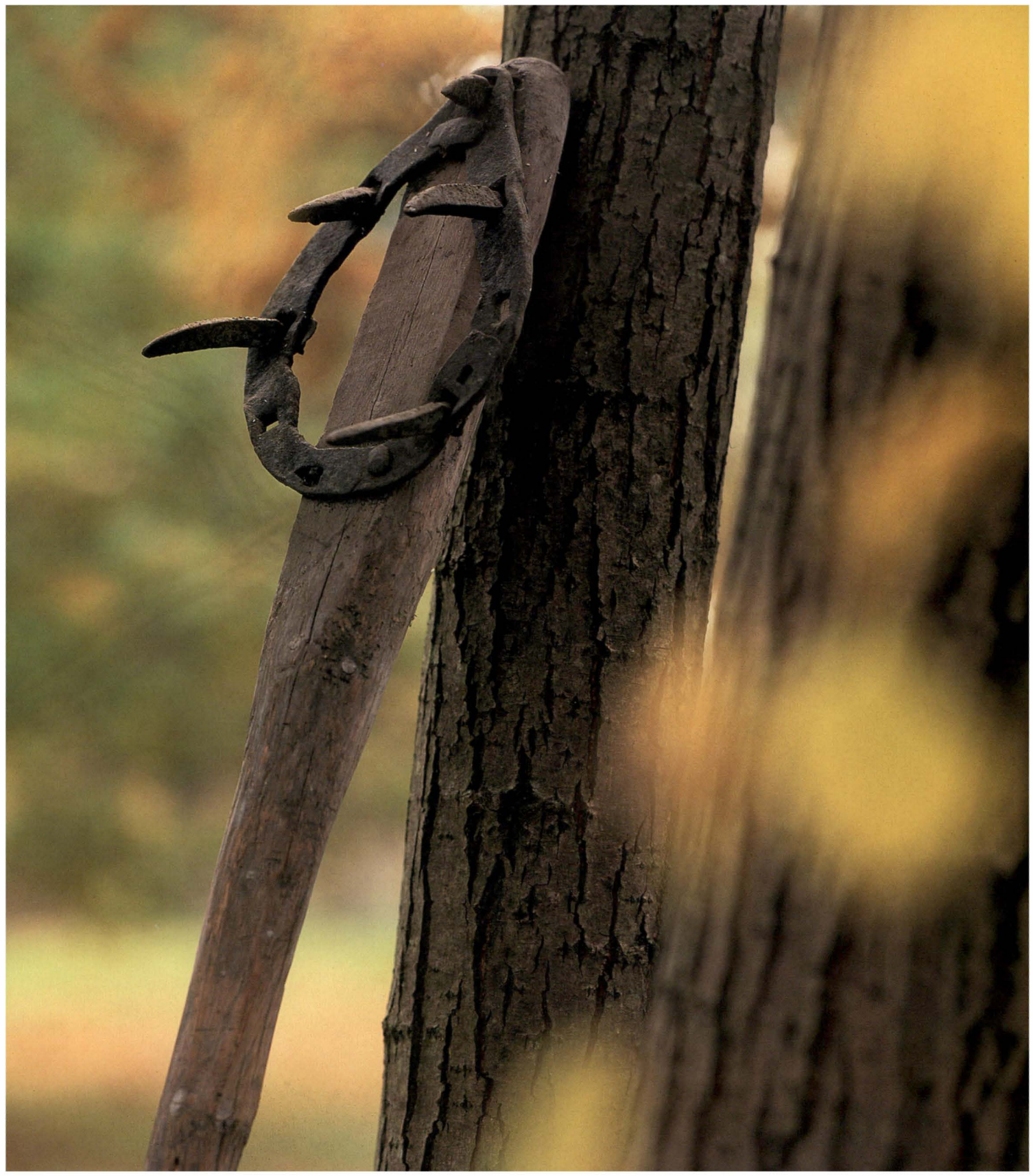
Denna yxa (nr 2838) kommer från Ods socken (Gäsene härad). Den påträffades tillsammans med ytterligare tre liknande yxor i marken i samband med nyodling. De fyra yxorna inköptes till kulturhistoriska föreningen 1907.

Svedjekratta (nr 5814) från Skephults socken (Marks härad). Den såldes till föreningen av John Lönnerblad 1915.

Med svedjekrattornas hjälp myllades frön av rovor och råg ner i askan på svedjorna.

*En ljunglie (nr 3947) från Borgstena
(Vedens härad). Föreningen köpte denna
1910 av John Lömmerblad.*

*När bonden lockades att gå för hårt fram
med svedjandet fick ljungen tillfälle att
etablera sig, särskilt om betetrycket var
hårt. Då ersattes svedjekrattan och
skäran av ljunglien.*

Mossrepa (nr 6365) från Asklanda socken (Gäsehärad). Den inköptes från John Lönnerblad 1917.

Med mossrepan samlade man in vitmossa, ett arbete som företogs under försommaren. Man skulle passa på en dag kort efter regnväder. Då lossnade mossan ganska lätt. Efter repningen fick mossan ligga kvar på marken tills den hade torkat. Sedan var den inte så tung att bära hem.

Bysamhällets upplösning

Det gamla, kanske mer än tusenåriga, bysamhället upplöstes med tvång under 1800- och 1900-talen, sedan nya tankar och idéer hade spridits från städer och läroanstalter om hur bonden skulle sköta och utnyttja naturen. Bebyggelse, landskap och sociala strukturer förändrades i grunden. Kollektiva livsmönster och markbruk slogs i spillror när upplysnings- och frihetstidens tankar om individen slutligen stod som segrare.

Med jordbruksrevolutionen försvann det gamla bylandskapets huvudkännetecken, nämligen dess konsekvent genomförda markorganisation, som byggde på en uppdelning av naturen i inägor och utmark. Trägårdesgårdar, rishag och gropavallar som hade hägnat in åker- och ängsgården plockades bort och därmed försvann begreppen inägor och utmark. Dessa ord ersattes av *inrösningsjord* (mark som gick att uppodla) och *avrösningsjord* (icke odlingsbar mark).

Många hushåll flyttade ut från de gamla gårds- och bytomterna, när lantmätarna hade bestämt att deras tillskiftade åkrar, betesmarker och skogar skulle vara belägna i så få stycken som möjligt runt de enskilda gårdsenheterna.

Samtidigt skedde genomgripande förändringar av det sociala livet, värderingar och attityder. Jordbruksreformatörerna och lantmätarna hade tagit ansvar för det egna kompetensområdet, nämligen förnyelsen av jordbruket, men de hade knappast värnat om bysamhällets kollektiva kulturliv och identitet. Byborna förlorade den dagliga kontakten med varandra, utbytet av skvaller vid bybrunnen, skördefesterna och arbetsbytena.

Tidigare hade bönderna samsats om bygdens tillgångar. De var medlemmar i ett byalag, som hade till uppgift att förvalta byn, den gemensamma grunden för deras existens. Nu blev de rivaler och gården blev en sluten, isolerad arbetsenhet, som inte förväntade sig hjälp utifrån. Fester och högtider blev en angelägenhet för de enskilda gårdshushållen och familjerna.

En rad nymodigheter ersatte det gamla – plog i stället för årder, lie i stället för skära som skörderedskap på åkern. Svedjorna och ängens tillfälligt uppbrutna små åkrar (åkrorna) försvann sakta men säkert – röjningsgödslingen kom med tiden att bytas ut mot konst- och handelsgödsel.

Omfattande nyodlingar genomfördes, ofta på dikade och torr-lagda våtmarker och slåttermader. Den gamla åkern befriades från varje sorts ojämnhet och hinder – stenrösen, stenblock, terrasskanter och jordvallar avlägnades, liksom de omslutande och skyddande lövträdsbeväxta åkerrenarna. De nya åkerytorna bröts tvärs över äldre strukturer och blev stora, jämna och släta, sten-fria, djupplöjda och med tiden konstgödslade.

Man odlade inte längre enbart spannmål och rotfrukter utan även kreatursfoder, vilket fick konsekvenser för ängsbruket, som minskade starkt.

Det var inte självklart att det var bra att bli av med stenar och odlingsrösen i åkern. Stenarna hade haft en positiv inverkan på jordens temperatur och fuktighet.

Ibland kunde nog stenröjningen bli en generationsfråga, där de gamla misstrodde de ungas iver. Detta problem har beskrivits i början av 1900-talet av bland andra folklivsforskaren Klas Olofsson från Fristad:

När sonen på gården började ta bort åkerrösen, ruskade fadern på huvudet och undrade:

»Vad skall du nu ha till vårfoder, när du ger dig på rören?»

De gamla hade under vårbruket låtit sina oxar gå och beta omkring rösen, där det första vårgräset spirade.

Stenarna från åkern användes till vägfyllnad och byggnadsmaterial men framför allt till stenmurar, som uppfördes i de nya åkerkanterna och längs nya, raka skiftesgränser, utstakade av lantmätare efter linjal. De nya gränserna ersatte gamla, som hade följt grundvattnet och andra naturförutsättningar.

Bondens gamla erfarenhet om hur åkern skulle se ut fick stryka på foten, när odlingsrösen och åkerrenarna försvann. Prästen Anders Kullander i Segerstad (född i Hudene 1826) skrev att många företagsamma bönder, som började bryta bort rösen och stenar ur åkern, blev förvånade, när de märkte att »då den från dessa hinder frigjorda åkern icke gav större, utan ofta mindre skörd än förut». Detta berodde enligt Kullander på att stenarna hade värmt upp jorden och att de djupt sjunkna rösen hade dragit till sig överflödigt vatten. Rösen hade dessutom genom sin höjd skyddat mot kalla vindar, menade han.

»Men stenbrytning och nyodling blev ett mode och sålunda mångdubblades åkerjorden på ängars och maders bekostnad.»

Den småländske lantmätaren Jonas Allvin skrev i nedlåtande mening och i enlighet med den tidens akademiska jordbruksreformatorer från storstäderna, att »enfalden i jordens skötsel hade fört bonden till den övertygelsen, att om en ren borttogs skulle fetman i jorden bortflyta», men bondens urgamla iakttagelser var nog allt annat än enfaldiga.

Upplysningstidens svenska jordbruksreformatorer ville ta bort träd och buskar även i ängsmarken. De insåg inte fördelen med djuprotning, utan ivrade för trädlösa ängar, vilket visade sig vara ett missgrepp. Ängen försämrades ytterligare.

Omvälvande både för arbetsrutinerna och ekologin på utmarkerna var att det samfällda, fria utmarksbetet upphörde. De sista resterna av de samfällda utmarkerna skiftades och betesmarkerna började allt mer inhägnas, även om de låg i skogsmark. De gemensamma vallhjonerna blev överflödiga, när varje bonde tog hand om sin egen boskap.

Bonden fick sitt eget lilla kungarike, när han byggde murar mot sina grannar.

Kulturlandskapet förändrades i grunden.

ENLIGT MÅRTEN SJÖBECK hade de första tendenserna till bysamhällets upplösning uppstått redan under 1600-talet. Som exempel angav han den begynnande toleransen vid den tiden i södra Sverige, att låta kreaturen beta ängarna under hösten. Denna tolerans sammanföll med de äldre traditionernas upplösning. Sjöbeck skrev med spärrad stil på sista sidan i sin sista bok 1973:

»Vången (gärdet) betades aldrig under den tid bysamhället stod vid makt.»

Ängarna tålde inte efterbetet. En 1700-talsbeskrivning från Vings pastorat (Ås härad) innehöll den intressanta upplysningen att ängarna blev allt sämre på grund av att man lät kreaturen beta där sent på hösten och tidigt på våren. Därigenom hindrades gräsväxten. Gräset skulle få en chans att växa något före vintern, utveckla sitt rotsystem och dra ner näring till rötterna.

Men bonden tvingades kanske att släppa in djuren, eftersom utmarksbetet hade blivit allt sämre efter sekler av överexploatering och hårt svedjande. Grässvålarna hade förstörts och ersatts av ljung och enbuskar.

Linné skrev om hembygden i Stenbrohult att, eftersom ängarna där aldrig utlades till boskapen var de mer blomsterfulla. Här var den gamla traditionen ännu på 1740-talet vid liv.

En ökande tolerans att låta kreaturen beta ängarna under hösten kombinerades som nämnts olyckligt nog med en minskande tolerans att låta de gamla tuktade och hamlade lövträden stå kvar i åker och äng, så som de med bondens medgivande hade gjort allt sedan bysamhällets uppkomst. Dessa träd hade ju haft till uppgift att försörja jorden med näring genom djuprotning, lövfällning och topphuggning (röjningsgödsling).

Detta var olyckligt, särskilt för hårdvallsängen, som inte tålde dessa förändringar, utan långsamt utmagrades, eftersom näringsuttaget genom slåttern och det utökade betet inte längre kompensades genom lövträdens djuprotning och hamling.

Fuktängarna, sidvallen, däremot kunde fortsätta att upprätthålla sin näringsstatus genom rörligt grundvatten och översilningsvatten – tills de utdikades och blev åkrar. Och åkern, såväl den gamla som den nya, klarade sig genom nya livsrum, i form av ökad kreaturgödsling (senare handels- och konstgödsling) samt djupplöjning med plog. Boskapsskötseln gick tillbaka och åkern, hur anspråkslös den än var, blev allt värdefullare för byamännen.

Andra tidiga tecken på bysamhällets upplösning var att lövträd plockades bort ur åkrarna och att ängens årsskiften försvann. Båda dessa tendenser är synliga i sjuhäradsbygdens domböcker.

Från omkring sekelskiftet 1700 finns talrika rättegångsprotokoll som upplyser att bönder, men framför allt ståndspersoner, fick tillåtelse att hugga bort »risekar» som stod i eller intill åkern. Vid Ås härads höstting 1701 fick fältväbeln Reinhold Rabe lov att »röja utur dess boställe Vatungas åker de små risekar som mest är torra, sex stycken». Man kan ju fundera över varför dessa träd stod där överhuvudtaget, eftersom de borde ha haft lika enkelt att få tillstånd att ta bort dem tidigare.

Att det ofta var ståndspersoner som ansökte om detta antyder kanske att det var en nymodighet. Adel, präster, borgare och officerare gick ju ofta i spetsen för nya idéer. De gamla bönderna tyckte nog, fortfarande i början av 1700-talet, att träden borde stå kvar. Linné antecknade från kristianstadsbygden under skåneresan 1749:

»Här tillstodde lantmannen träden stå jämte åkern eller ock uti själva åkern orörda, utan fruktan att de skulle bortbränna säden.»

Även Mårten Sjöbeck gjorde liknande iakttagelser i domböcker från Skåne. Vid Gärds härads ting 1730 begärde exempelvis sju bönder i Liarums by att få röja deras åkrar från de överflödiga »eke- och böke-kiäskor, som där växa». Sjöbeck skrev:

»Uppgiften är värdefull och utgör enligt författarens (Sjöbecks) mening belägg för, att man i början av 1700-talet i skottskogsbygden i centrala Skåne, södra och östra Småland samt i Älvsborgs län hamlade lövträd växande i åkrar.

Det var där vanligt, att de hamlade lövträden växte företrädesvis på åkerrenarna, vilka i allmänhet var 6 till 10 meter breda. De små åkrarna kom på detta sätt att röjningsgödslas varje gång man skar ner beståndet.»

Kanske kunde man ana upplösningstendenser redan under 1500-talet, när Gustav Vasa började avskaffa medeltidens kollektiva skattesystem och ersätta det med specifika skatter för varje gård. Därefter fortsatte den långsamma förändringen från ett kollektivt kulturliv mot ett mer individualiserat, vilket på sikt omöjliggjorde bysamhällets existens. Under 1600- och 1700-talen inhägnades mindre eller större delar av tidigare gemensamma utmarker och blev privata hagmarker. Mot mitten och slutet av 1700-talet och under 1800-talet försvann utmarkernas urgamla samfällda status för gott och skiftades upp mellan gårdarna.

Vill man spetsa till det hela kanske man kan säga att bysamhället började upplösas i samma ögonblick det kom till, när det första stängslet restes på de gemensamma markerna. Detta skede av vår historia bör ha inneslutit konflikter, något som Urban Ekstam och Nils Forshed har illustrerat i sin bok *Svenska naturbetesmarker*: En bonde hävdade sin urgamla betesrätt på den fuktiga våtmarken i dalen, medan en annan ville hägna in platsen för att ta hand om det högvuxna gräset som vinterfoder. När våtmarken stängslades in blev den i princip privat egendom. »I samband med detta steg, vilket togs under yngre järnåldern, är det rimligt att anta att kampen om foderresurserna i landskapet kulminerar.»

UNDER ANDRA HÄLFTEN AV 1700-talet börjar domboksmaterialet innehålla mål, där »moderna» bönder begär intyg på nymodigheter och förbättringar som de hade gjort på sina hemman. Vi får då namn på föregångsmännen.

Ett exempel på det kan vara Hans Nilsson i Aplaberg i Murrums socken (Ås härad), som under ett ting med Ås häradsrätt

1778 visade upp ett syneprotokoll från den 20 september 1777, då länsmannen Per Löfgren och nämndemannen Per Johansson i Sölvarp hade besiktigt hans verksamheter på Aplaberg. Bland annat hade han röjt undan en- och granbuskar på en plats kallad Trallarebacken för att anlägga en åker. Där hade han även byggt ett torp. Den stora *torpexpansionen* på ut- och hagmarker började på allvar vid den tiden – ännu en stor förändring i landskapet under slutet av 1700-talet och framför allt 1800-talet.

Från en åker som kallades Stockåker hade han avlägsnat omkring 120 lass sten, dels från rösen och dels direkt från jorden.

Han hade grävt 150 alnar diken vid sidlänta (fuktiga) åkrar och 800 alnar genom madängar.

Han hade utvidgat flera åkrar genom stenbrytning och »vallbrott» (tagit bort de omgivande åkerrenarna och uppodlat dem).

Han hade inhägnat en »oländig» plats, som han kallade Töresalyckan, på fätån, uppbrutit enbuskar och sten och anlagt en åker där. Även i kohagen hade han gjort en åker.

Han hade rothuggit och bortröjt buskar i två änghagar, så att höfånget ökade (som en effekt av röjningsgödsling).

Besiktningmännen tyckte att Hans Nilsson hade »nedlagt de största prov av idog lantbrukare här å orten, så att han sig själv till hugnad och andra till uppmuntran tycks ha förtjänat något hederstecken eller åtminstone bli befriad från den olägenhet att framdeles undergå storskiftes delning med sina *grannar och gårdbor*, som mot en så betydlig förbättring *levat efter förfäders brukningssätt.*»

Men häradsrätten hade inte befogenhet att befria honom från storskiftesdelning, om hans grannar skulle begära det.

En »vännesko» (vändträsko, nr 74132) från 1800-talet får bli den anspråkslösa symbolen för nyodlingsivern under jordbruksrevolutionen. Denna sko skänktes till föreningen så sent som 1995 av I15. Den har tillhört indelte vicekorpralen Rysell i Kroka, Ullasjö socken (Kind), som använde den vid stembrytning.

Sådana odlarträskor användes inte bara vid stentröjning, utan även annan sorts nyodling. »Den ena skon skulle vara stor och extra klumpig, så att spaden kunde bändas mot den, om stenen var ilsk och enveten», skrev Gunnar Arnborg i sin bok *Stenmur'n*. »En kraftig träsko var också bra att trycka ner spaden med i jorden.»

En typisk stembärarrepresentant var Linus Andersson på Svedjan i Roasjö (Kinds härad). I en intervju för *Borås Tidning* 1955 berättade den då 77-årige jordbrukaren, att han hade lagt upp omkring 3 000 meter stemburar, som kom att rama in hans ägor.

Att bära sten från åkern till stemburen blev under årens lopp närmast en passion hos Linus. Under arbetet lät han fantasin spela för att göra det lättare. När han burit bort en sten, lagt den i muren och sedan återkom till åkern, tyckte han liksom att en annan sten sade:

»Ta mig med till stemburn också, så jag kommer till min kamrat.»

Madplog (torv- eller skärejärn, nr 6662) från Torestorps socken (Marks härad), gåva av A. J. Abrahamsson 1917.

Detta redskap användes vid nyodling på mader.

Svedjeskogen

ADELSMANNEN SCHERING ROSENHANE gissade på 1600-talet, att *Svea rike* betydde »*Svedjeriket*», eftersom bruket att svedja enligt honom hade varit ytterst vanligt i landet sedan urminnes tider.

En numera ganska vanlig uppfattning är att svedjebruket infördes till Sverige i samband med den mellansvenska finnkolonisationen under 1500-talet, men Schering Rosenhane ger oss en antydning om att vi har att göra med något betydligt äldre och mer allmänt, även om vi bör bortse från hans vidlyftiga tolkning av namnet på vårt land. När de nyanlända finnarna på 1500-talet tände sina svedjeeldar i de blivande finnskogarna, så var detta odlingsätt åtminstone sedan medeltiden, kanske långt ner i förhistorisk tid, etablerat i Sverige, även i sjuhäradsbygden.

Att svedja var ett sätt att odla spannmål, men det gav också andra fördelar, framför allt förbättrade betesmarker – *åkerbruk och boskapsskötsel i en slags symbios således*. Det gick ut på att först hugga och bränna ett stycke skogsmark. Därefter såddes frön av vanligtvis råg eller rovor, ibland korn, i askan (i senare tid sattes även potatis). En tillfällig trögärdesgård, uppförd av stockar och grenar som inte hade brunnit upp, hindrade betesdjuren att trampa ner och äta upp grödan.

Enligt äldre lagtexter – allt från Magnus Erikssons medeltida landslag till 1734 års lag – tilläts bonden hägna in och använda en svedja (eller »rydja» som det hette i landslagen) i tre år. Sedan skulle gärdesgården rivs och svedjan fick övergå till betesmark.

År 1644 uppstod till exempel en tvist mellan bönderna i Vings socken (Ås härad) om svedjandet i skogen Brun. Några hade använt sina svedjeland för länge och häradsrätten befallde att »när han det hävdat i tre år skall det läggas till mulbete igen, som lag säger uti byggningabalken, kapitel 32, paragraf 1».

Vid Marks häradsrätts ting den 2 juni 1703 klagade sockenborna i Hyssna att en del bröt mot samma bestämmelse och inhägnade sina svedjor »i många år, varigenom bolbyarna föregiva sig till deras kreaturs mulbete en stor avsaknad taga». Det beslutades att alla som svedjade skulle, »sedan de njutit sin lön och tre års hävd, sådana instängda svedjeland utlägga till utmarken och mulbetets förnödenhet».

Reglerna kring svedjebruket var komplicerade och ändrades ofta. Ibland krävdes myndigheternas eller adliga jordägares tillstånd för att svedja, men i vissa fall fick bönderna själva fördela sina svedjeland. Avgörande kunde vara huruvida svedjorna låg på allmänningsskogar, byaskogar, skiftade utmarker eller i hagar.

Särskilt tveksam mot svedjebruk blev lagstiftningen i och med 1734 års lag. Från och med detta år krävdes tillstånd för svedjande på alla sorters utmark utom skiftade frälseskogar, där den adlige jordägaren fortfarande fick bestämma. Dessutom skärptes straffen för olovligt svedjande. Om man svedjade på en allmanning utan tillstånd skulle det hädanefter medföra hundra daler i böter (det dubbla på en kronopark).

MAN SKULLE KUNNA säga att svedjebruket var ett »ekologiskt» åkerbruk, som byggde på »automatisk» NPK-gödsling utan vare sig kreaturs- eller konstgödsel. Kväve (N) frigjordes i marken när träden fälldes (en så kallad *röjningsgödslingseffekt*). Fosfor (P) och kalium (K) fanns i askan efter de brända träden. Denna effekt varade i några år och kunde vara mycket kraftig. Samtidigt som inägornas, kreatursgödslade fasta åkrar kanske gav dubbelt tillbaka, kunde bonden skörda tio- eller tjugofalt av svedjeråg på utmarkernas och hagarnas svedjor.

Svedjebruket utgjorde således ett nödvändigt komplement till det fasta åkerbruket, särskilt som kreatursgödsel alltid var en bristvara i det gamla bondesamhället, där boskapen huvudsakligen betade på vidsträckta utmarker.

Samtidigt kunde överexploatering och alltför hårt svedjande leda till askflykt, erosion och utarmning av jorden, vilket sannolikt har medverkat till uppkomsten av många skoglösa områden i sjuhäradsbygden under 1700- och 1800-talen.

Svedjelandskapet – odling, bete, bär och jakt

I många bygder har svedjebruket beskrivits som ett långsiktigt, planerat odlingssätt, egentligen ett permanent åkerbruk, där svedjorna låg i lång träda. Utmarkerna kunde vara indelade i ett antal områden, som svedjades i ett roterande system. Efter kanske tjugo eller trettio år var man tillbaka i det första området igen.

Från sjuhäradsbygden finns sådan återkomst beskriven av bland andra kyrkoherde Giers i Bredareds pastorat år 1750: »Så

snart granskogen, som här mest trivs, blir borthuggen och svedjad, växer snart annan busk- och krakaskog igen och efter tjugo eller trettio år är tjänlig till svedjor.»

Svedjelandskapet blev därmed mosaikartat och innehöll svedjeland i olika åldrar – nyfälld skog, brända hyggen, nysådda svedjor, ettåriga svedjor, tvååriga svedjor, treåriga svedjor, igenväxande och betade svedjor, buskbeväxta svedjor, trädbeväxta svedjor och så vidare. Detta mosaiklandskap utgjorde (tillsammans med de ofta närliggande timmerskogarna av gran och tall samt »bärande» skogar med ek och bok) fördelaktiga miljöer för många växt- och djurarter. Kunskapen om detta landskap är ännu liten, men exempelvis äldre domböcker tycks innehålla väsentliga upplysningar.

Bland typiska växter i svedjelandskapet kan nämnas svinmålla, åkerbinda, gråbo, smultron, hallon, lingon, örnbräken och mjölkört. Särskilt rikedomerna på smultron, hallon och lingon har ofta omtalats av gamla svedjebönder. Svedjandet skapade synnerligen goda förutsättningar för bärplockning.

Efter en tid började trädslag som först björk (som blev beteskadade och därmed knotiga, lågvuxna och ibland flerstammiga) och sedan gran och tall ta överhanden. Svedjade man för hårt fick man ingen återväxt av träd. Då kom ljungris och enbuskar.

Många äldre beskrivningar berättar om svedjeskogarna som skogsfåglarnas och hararnas paradiser. I synnerhet orrar, men även tjädrar, fanns i oräkneliga antal och skulle man skjuta en hare var det säkrast att gå bort till svedjan.

I detta landskap fanns även gott bete för nötkreatur, hästar, får och getter. Kyrkoherde Nils Hvalström i Hol skrev under andra hälften av 1700-talet: »Skogsborna bränner svedjor och ökar där-

med såväl sitt lilla sädesförråd, som betet för sina kreatur». Han noterade också att bönderna plockade så mycket smultron på svedjorna, att de kunde sälja dem i städerna.

Sambandet mellan odling, bete, bärplockning och jakt i svedjelandskapet finns bland annat beskrivet i muntliga uppteckningar på folkminnesarkivet i Göteborg. Augusta i Redslared (född 1860) berättade 1935 för upptecknaren Carl-Martin Bergstrand om den sista svedjan i socknen:

»Alfred Karlsson i Ebbarp släppte ut elden, när han brände en svedja för 25 år sedan (alltså ungefär 1910). Det blev en skogselv som brann i flera veckor. Han rymde åt USA för det. Det var den sista svedjan här.»

Men Augusta berättade även mer allmänt om svedjebruket i hennes bygd:

»De hade så mycket svedjor på skogen förr. De gärdade in svedjorna med smetved – det blev en smetgärdesgård. De tog också hem smetved och eldade med. Första året sådde de råg på svedjan, andra året potäter och små rovor. Tredje året blev det bete och sedan blev det så mycket hallon och kröser (lingon).»

Josef Johansson i Ullasjö (född 1844) berättade 1935:

»Svedjor var mycket vanliga här i socknarna, när jag växte upp. De sådde råg eller rovor första året på svedjan. De hackade ner säden med rivor (plankbitar som de borrarde hål i och satte in kvarterslånga pinnar och ett skaft). Aska och jord skulle röras ihop. Var det råg på svedjan första året, satte de potatis på henne andra året och tvärtom.

Tredje året blev de bra bete för kreaturen på svedjan och många jordbär (smultron).»

Sofia Mellgren i Björketorp (född 1866) berättade 1960:

»Jag har många gånger varit med och bränt en svedja på skogen. Vi fick så stora och goda potatisar på svedjor. Andra året hade vi råg på svedjan och sen blev det bra med gräs, som kreaturen fick beta.»

Från Björketorp berättades också:

»Vi högg en stor park i skogen och brände och lade potatis i askan. Andra året efter hade vi råg på det stycket. Sen stängde vi in området. Det blev först hallon och sen gräs där. Tredje året var det hallon över det hela, fast det inte fanns hallon på långt håll. De fraktade hallon, lingon och blåbär till Göteborg.»

Johan Strid i Tvärred (född 1879) berättade 1960:

»Vår gårdbo hade en rågsvedja på två tunnland. Larsmässoråg krattade de ner mellan stubbarna och stenarna. Andra året blev det gräs och blev ett bra bete. Sen växte där hallon och så ohejdat med lingon, så det var alldeles rött. Herre Gud, vad lingon det blev!»

Abel Bengtsson i Gällared (född 1885) berättade 1959:

»Råg sådde de i svedjorna. Där var så bra fårbete på svedjorna, så man visste alltid var man skulle leta efter dom när dom gick på skogen.»

Den småländske folklivsskildraren Johan Alfred Göth beskrev på 1930- och 40-talen sambandet mellan svedjeskog och jaktbart vilt, framför allt orrar, men även tjäder och hare. Skogsfåglarna hade skydd i de ogallrade och täta igenväxande svedjorna och mat fanns i obegränsade mängder, »både så länge smetfällorna (svedjorna) var besådda och längre fram, då säden lämnat rum för allehanda skogsbär».

*En »jordkråka» (nr 5927) från Toarps socken.
Enligt uppgift har denna typ av hackor möjligen
använts för att luckra upp jorden i svedjor. Denna
såldes av John Lönnerblad till föreningen 1915.*

Svedjekratta (nr 2651) från gården Lökared i Toarps socken (Ås härad). Den skänktes till föreningen 1906 av Axel Österlund.

Säkert fanns djupa svedjetraditioner i Lökared. Kanske själva namnet har anknytning till detta urgamla brukningssätt. Gårdar med ändelser som »red» och »ryd» anses vara anlagda i slutet av förhistorien eller tidig medeltid, alltså för omkring tusen år sedan. Ändelsen betyder »röjning», men sannolikt underförstått »svedjeröjning», så som ordet »rydja» beskrivs i medeltida källor.

I domboken ser vi att exempelvis Anders i Lökared i mars 1686 fick tillåtelse att anlägga ett och ett halvt skepplands svedja för att upprensa mulbetet.

Drygt hundra år senare, sommaren 1789, blev Anders Svensson i Lökared åtalad av skogvaktaren Blomberg för att han hade »fällt, bränt, besätt och avbärgat en svedja förlidet år» på kronoallmäningen Trehörningen. Så benämndes den del av Vedens allmäning som gick in i Toarps socken. Att svedja olovligt på en allmäning medförde hela hundra daler silvermynt i böter.

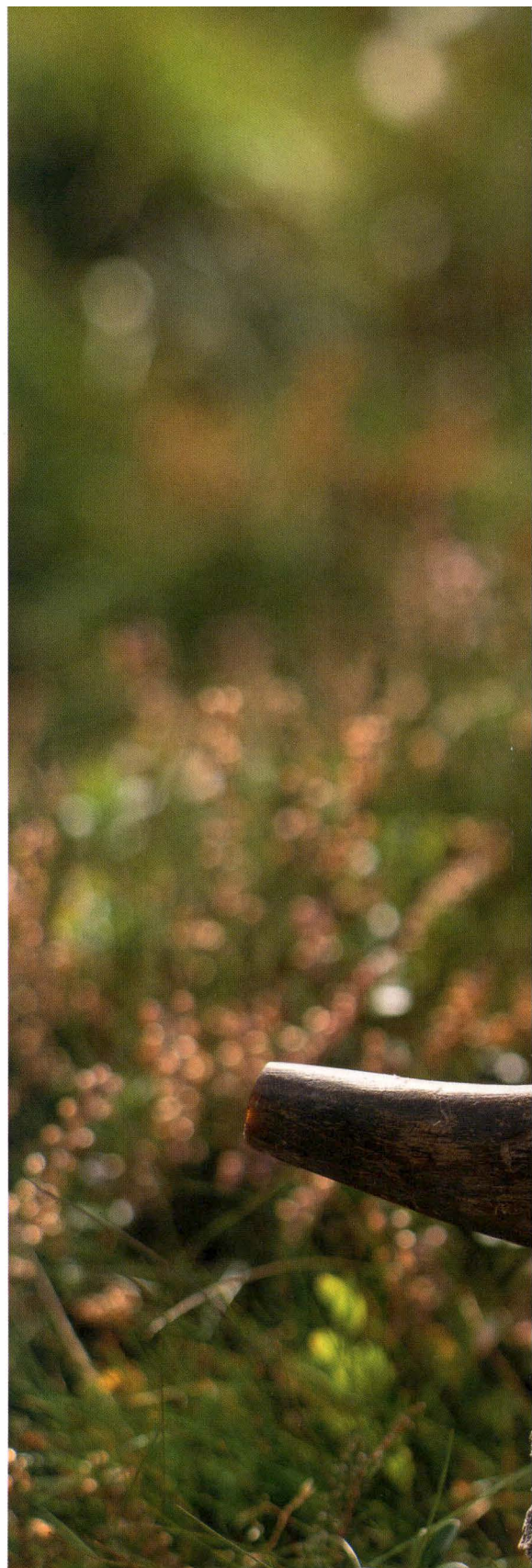
Bonden hävdade att svedjan hade blivit utsynad 1781 av skogvaktare Hellström och två nämndemän efter tillstånd av överjägmästare Gyllensvärd. Hellström var närvarande vid tinget och intygade att bonden talade sanning. Denna gång friades bonden.

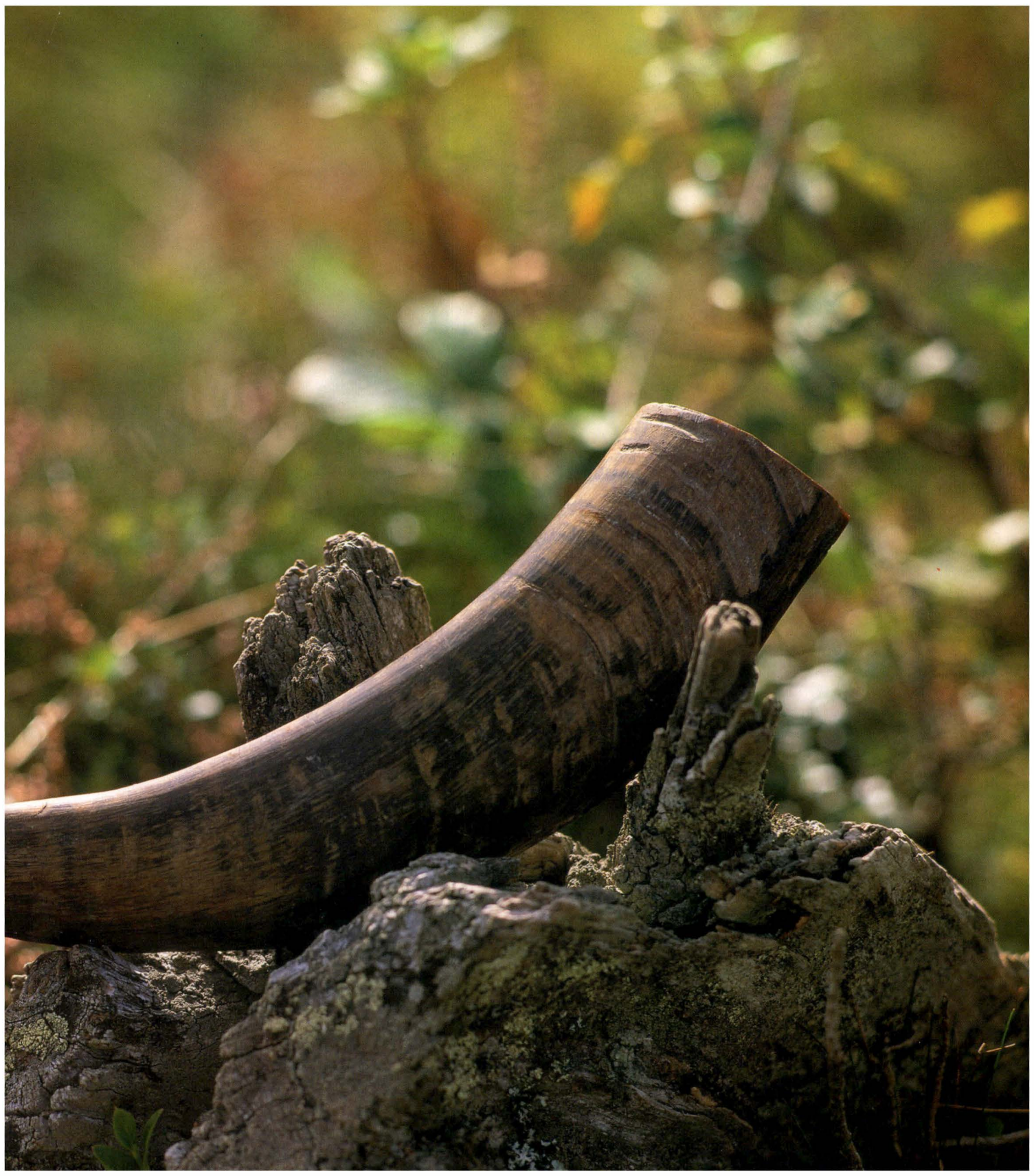

Vallhorn (nr 3940) från Borgstena socken, tillverkat av bockhorn, inköpt 1910.

När svedjan hade använts i tre år skulle den tillfälligt uppsatta trögärdesgården rivas och platsen skulle bli betesmark igen. Talrika berättelser handlar om det goda betet som uppstod på svedjorna.

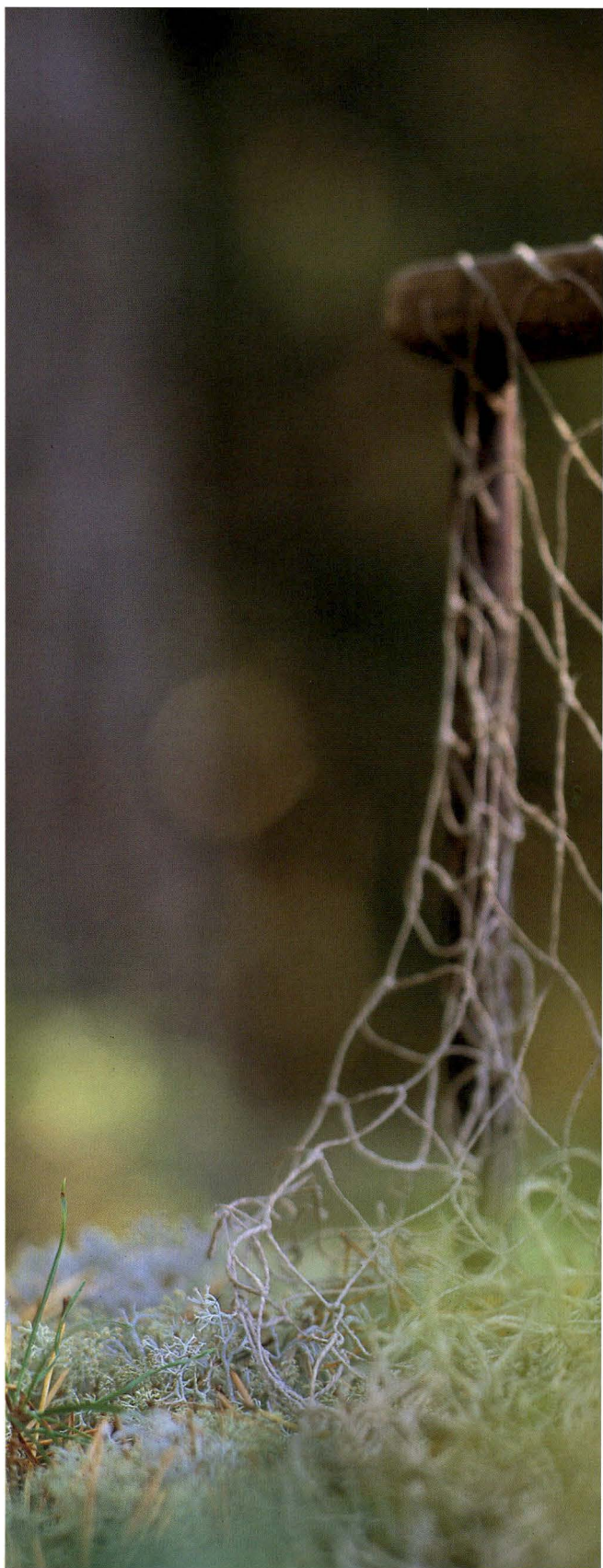
Bland alla ljud från betesskogen, djurens råmande och gnäggande, koskällorna, varningsrop och vallvisor, kunde man ibland urskilja signalen som vallhjonet skickade från sitt horn.

*Svedjelandskapets rike-
dom på både bär och
skogsfågel i samma bild.
En orrfälla skulle gillras
med lingonklasar.*

*Fågelnät (nr 4025) från
Borgstena socken (Vedens
härad). Det såldes till
föreningen 1910 av John
Lönnerblad.*

Svedjebruket i domböckerna

Om man bemödar sig att forska i sjuhäradsbygdens äldre domböcker, dröjer det inte länge förrän man inser svedjebrukets oerhörda omfattning. Rättegångar och olika beslut angående svedjandet dyker upp hela tiden. Ändå skall vi komma ihåg, att det antagligen är en försvinnande liten del av alla svedjor, som har lämnat skriftliga spår efter sig. Här följer några få exempel på vilken typ av kunskap man kan få av domböckerna om svedjandet:

I KINDS HÄRADS domböcker nämns svedjandet så tidigt som 1615 i en rättegång, som egentligen gällde olovliga ek- och bokavverkningar under det svensk-danska kriget några år dessförinnan. De som »av nödtörft» hade huggit bärande träd till exempelvis hus och broar frikändes, men de som hade skadat ekträd i sina *rågsvedjor* dömdes till böter, liksom de som hade huggit bokträd för att svarva skålar, fat och tallrikar.

Ståndspersoner var ofta tveksamma till svedjebruket. Hösten 1769 lät handelsmannen Peter Bagge Junior genom sin inspektor Joseph Eggertz tilltala fyra bönder på gården Åstarp (i Örsås), nämligen Sven Persson, Lars Svensson, Lars Hansson och Per Andersson. Ärendet gällde egentligen åverkan av timmerträd, men Bagge klagade även över böndernas framfart med svedjandet:

»Sedan jag blev bekant här med orten och köpt nämnda hemman, så har jag med grämlse förmärkt, hur dessa bönder, som åbor kronohemman, år efter år skövlat skogen medelst *oinskränkt svedjande*, varav marken visar nu bevis i ett härjat och ohyggligt utseende, som ej allenast är Kungl. Majt och Kronan till skada, utan också till alla skogsinteressenterna i gemen. Men deras djärva

företagande och vanvördnad av lagen och kungliga förordningar har icke stannat vid ett ohyggligt svedjande på denna odelade skog, de har av eget bevåg anlagt torp och gjort intäkter (hägnat in platser på utmarken), och nu hjälpt till att hugga så mycket skog till nämnda Pers behov, som i skogen har alls ingen del.»

Vid samma ting anmäldes även att »Byaskogen» mellan Tommaröd och Brunarp i Holsljunga socken förstördes av svedjande. En av delägarna i skogen, regementskvartermästaren Johan Ekman, ansökte om förbud och vite mot svedjande i denna skog, vilket beviljades. Vitet bestämdes till tio daler silvermynt. Förbudet skulle kungöras av prästerskapet i närliggande kyrkor.

Svedjandet skedde oftast i 20-eller 30-åriga blandskogar, som i sin tur hade vuxit upp på gamla svedjeland. Men domböckerna kan berätta att man även svedjade i äldre timmerskogar. År 1770 var komminister Bouchman i Tranemo anklagad för att nedfällt och svedjat frälsehemmanet Åsens bästa timmerskog, omfattande ungefär tre och ett halvt tunnland.

Att man även svedjade i skog där det fanns ekträd har vi redan sett. Det finns fler exempel. År 1776 dömdes Petter Bergmark till tio daler i böter för olovligt svedjande – han hade inte sökt utsynning. Däremot slapp han böter för de 14 ekar han hade råkat bränna vid svedjandet, eftersom träden hade varit dåliga och oanvändbara. Per Håkansson och Anders Persson på löjtnantsbostället Gyltebacka i Roasjö däremot hade förstört och bränt en frisk ek vid roten, men i en tillåten svedja. Då dömdes utifrån reglerna om eken. Vid den tiden betydde det nio daler i böter, enligt byggningsbalken, samt tjugo daler i böter, enligt den kungliga förordningen 1746. De skulle dessutom plantera två unga ekar.

Ofta förekommer svedjande och intäkter i samma rättegångar, kanske som en antydning om att man gärna försökte hägna in gamla svedjor för andra ändamål – bete, slätter och permanenta små åkrar, vanligen kanske i en kombination.

Hösttinget 1771 stämde Jon Svensson på fältväbelbostället Guntorp Östergården (i Grönahög) för en svedja som han hade inhägnat sexton år tidigare. Han försökte hävda sin rätt till inhägnaden eftersom det var så länge sedan den gjordes, men det hjälpte inte. Svedjan var huggen och intagen på oskiftad utmark utan deltagarnas samtycke och han dömdes till fem dalers böter, enligt byggningsbalken. Gärdesgården skulle dessutom rivas.

Soldaten Mattias Stålbom dömdes 1774 att böta tio daler för olovligt svedjande. Hans svedja var en halv skeppland stort, varav en del hade bränts och besåtts med en och en halv trave råg, värderat till en skäppa. Han beklagade sig för rätten och sade sig »för fattigdom och till stillande av hunger varit nödsakad att skära den lilla grödan medan den ännu stod grön». Stålbom, som var gammal och svag, hade inga pengar att betala med och fick istället sitta fyra dagar i fängelse vid vatten och bröd.

Ibland nämns svedjor i helt andra sammanhang. Vid hösttinget 1775 intygades i samband med en gränsvist mellan lagman Olivecreutz fräsegård Nygården samt byarna Östra och Västra Ryda att det hade varit en råsten (gränssten) »uti en liten svedja» strax vid landsvägen.

Hårda straff väntade den som orsakade skogseld av vårdslöshet när han svedjade. Arvid Nilsson i Lilla Givarp hade den torra sommaren 1775 råkat bränna ner trettio lass krakaskog i Långhem och tvåhundra lass i Ullasjö, när han skulle »bränna några

buskar å ett ställe som han till svedjeland tänkte bruka». Det betydde hundra daler i böter, men eftersom han var fattig och svag till hälsan, förvandlades straffet till 24 dagars fängelse vid vatten och bröd.

Länsman Carl Heil hade en egen svedja. År 1776 stämde han torparen Jöns Persson på Brattsåsen för att denne skulle ha nedtagit gapet (grinden) till den rågbesådda svedjan och släppt in sina kreatur. Torparen nekade, och trots att ett par vittnen trodde att torparen hade gjort det, så friades han på grund av brist på bevis.

Boskapen gick lösa på utmarken och både rovor och råg växte på svedjorna, ibland långt från byar och gårdar. Det borde ha varit lockande att stjäla såväl djur som spannmål och rotfrukter, men rättegångar om sådana stölder är ganska sällsynta.

Ett exempel på att det ändå förekom att fattiga människor försåg sig med svedjeprodukter finns i Kinds häradsrätts dombok för 1770. Torparen Börje Andersson på Dalen i Örsås socken dömdes då till en daler och 22 öre silvermynt i böter för stöld av tre halvskäppor rovor från en rovsvedja som tillhörde bönderna i Åstorp. Rovorna värderades till 18 öre och böterna fastställdes, enligt missgärningsbalkens 40:e kapitel och femte paragraf, till det tredubbla värdet. Dessutom skulle han undergå en söndags uppenbar kyrkoplikt i Örsås kyrka.

VEDENS HÄRADS DOMBÖCKER är fyllda med protokoll rörande svedjebruket. År 1626 klagade bönder i Vänga socken att några bybor förstörde sockneskogen med svedjor och år 1663 klagade borgmästaren i Borås Johan Windruf över att det svedjades allt för mycket i stadsskogarna.

På 1600-talet fick bönderna svedja på sina byaskogar utan tillstånd från myndigheterna (på kronoskogar, kronoparker och allmänningsskogar krävdes dock utsyning), men man fick förstås inte uträtta sådant arbete på sön- eller helgdagar. Våren 1689 var hustrun Elin Andersdotter i Torp och pigan Karin i Nygården anklagade för sabbatsbrott, eftersom de hade tänt eld på en svedja på pingstdagen. De skyllde på flickan Märta Olofsdotter i Torp, som skulle ha tänt svedjan på eget initiativ mot deras vilja. Alla tre – hustrun, pigan och flickan – dömdes att sitta en söndag i stocken, »androm till varnagel».

Befallningsmannen Per Bengtsson Ekeberg på Påtorp anhöll 1710 om att, tillsammans med övriga bybor i Fristads socken och till gårdarnas understöd samt mulbetets uppreisande, få anlägga ett litet svedjeland vardera, »emedan sådant på några år tillbaka icke skall vara efterlåtit». Man bestämde att skogvaktaren skulle undersöka förhållandet närmare.

Hur en beviljad svedjepark kunde märkas ut får vi veta i domboken för 1773. Bonden Sven Toresson i Hulta Västergården dömdes till tio daler i böter för att ha huggit ned ett skepplands svedja. Han försökte hävda att svedjan hade varit utsynt och märkt med »röd krita», men en nämndeman vittnade, att röd krita endast syntes på ett träd och hejderidaren Birger Bergendahl upplyste att det inte hade beviljats några svedjehyggen sedan 1768, då Sven Toresson hade fått tillstånd till ett halvt skepplands svedja och fått sin plats bland de övriga byamännen, men den här svedjan låg långt därifrån.

Straffet för olovligt svedjande var vid den tiden således tio daler silvermynt i böter, men det gällde bara skiftade utmarker och

byaskogar. På allmänningar och kronoparker var straffen betydligt hårdare. Enligt byggningsbalkens fjortonde kapitel skulle en olovlig svedja på en allmänning medföra hela hundra daler i böter, alternativt spöslitning eller 24 dagars fängelse vid vatten och bröd. För olovligt svedjande på en kronopark riskerade man tvåhundra daler i böter.

Under Sven Toressons tid var ju all utmark i Vedens härad av allmänningens natur, så det kan tyckas förvånande att han bara dömdes till tio daler. Det fanns dock utrymme för tolkningar i lagtexten och strax efter rättegången mot Sven Toresson blev detta en stor fråga vid häradstinget.

Hejderidaren Birger Bergendahl stämde en mängd bönder i Vedens härad åren 1773 och 1774 för olovliga svedjehyggen. Bönderna berättade att de hade begärt utsynning till svedjande i krakaskogen på deras fätåar, en rättighet »som denna ortens invånare varit förunt från äldre tider tillbaka, i anseende till den sterila marken och de svaga hemman som här befinnes».

Skogvaktaren hade besett och utstakat platserna och häradsrätten hade godkänt deras ansökan, men landshövdingeämbetets slutliga avgörande – sådan var tågordningen vid den tiden för beslut om svedjeländ på all utmark utom frälseskogar – drog ut på tiden. Bönderna, som led »nöd och brist på brödföda», gick då ut i skogen och fällde träden på de utsynade platserna. Några brände och sådde råg, men de flesta gjorde inget mer än fällde träden.

När landshövdingeämbetets svar kom, fick bönderna en obehaglig överraskning. Deras ansökan hade avslagits. De överklagade till kammarkollegiet, som emellertid också avlog deras begäran. De gick då vidare ända till kunglig majestät, som dock

också avslog ansökan i en skrivelse till kammarkollegiet den 31 maj 1774, vilket fick till följd att Bergendahl kände sig befogad att stämma bönderna till tinget med påstående att de skulle böta hundra daler vardera. Det var nästa chock för dem, eftersom domstolarna i bygden fram till dess bara hade utdömt tio daler.

Bönderna bad om förskoning och berättade att ingen skogvaktare eller jägmästare tidigare hade velat tillämpa det hårda straffet på hundra daler. Om Bergendahl skulle få igenom sitt krav, skulle »hemmanen bli öde och svaranderna med hustrur och barn öka tiggarehopen och bli allmänheten till last». De hoppades även »att aldrig Hans Kungliga Majts nådiga vilja är, att deras kroppar genom spöslitande skola bli fördärvade, varav de med tiden bli onyttiga lemmar i samhället och oskickliga till allt arbete».

Men Bergendahl upprepade sitt krav.

När det gällde om de hade begått ett brott eller inte, var fallet solklart. Eftersom de i många år gjort ansökan om svedjeland, kunde de inte vara okunniga om hur man skulle göra och de borde känt till att »ingen utsyning är fullständig, innan Konungens Befallningshavande därtill lov och tillstånd givit».

Däremot rådde det oklarhet om bötesbeloppet. Häradsrätten menade att det hårda straffet på hundra daler avsåg allmänningar på de orter där det fanns bergverk (alltså i första hand Bergslagen). Tydligen hade man tidigare dömt efter denna tolkning och det gjorde man nu också. Bönderna dömdes till tio daler i böter vardera.

I utslaget får man dock veta att frågan om tillämpningen av lagen stod under Göta hovrätts skärskådande och redan påföljande år, 1775, skulle bönderna dömas efter den hårdare tillämpningen.

Ryttaren Per Torberg i Nyarp (i Fristad) var en av dem som detta år dömdes till hundra daler för en olovlig svedja på allmanningen i Vedens härad. En annan var Johannes Svensson i Ingesbo (i Torpa socken). Han kunde inte betala, så straffet omvandlades till 24 dagars fängelse vid vatten och bröd.

ÄVEN I MARKS HÄRAD var svedjebruket vanligt. I en skrift som lämnades in till Marks häradsrätt 1729 får vi veta att Gullbergs byaskog i Örby »genom svedjande tämligen utödes». Det var löjtnant Nils Örnevinge som hade tagit initiativet till en överenskommelse mellan skogens 40 delägare, om att svedjor varken skulle begäras eller utsynas de närmaste sex åren i Gullbergs byaskog. Efter dessa sex år kunde svedjandet komma igång igen, men alla delägare skulle vara närvarande vid utsyningen för att överlägga om utsyningen var lämplig. Svedjandet skulle ske efter mantalet, »så att en åtting icke skall hugga så mycket som en halv gård».

I överenskommelsen lovade man även varandra att inte bygga någon mer backstuga på skogen. Om man gjorde det kunde det bli problem i framtiden, »som vid det nya torpet i Björnåsen i Gullbergs skog skett är».

I en rättegång senare samma år fick vi bakgrunden till bekymret med Björnåsen. Delägarna i skogen, med Örnevinge i spetsen, klagade över att de några år tidigare hade tillåtit änkan Malin Arvidsdotter »upptaga en gammal svedja Björnåsen kallad och där på bygga sig en stuga», men senare hade änkan avstått samma stuga till sin son, sockenskomakaren Arvid Nilsson, »som skall nederhugga och utöda deras skog samt de förnämsta ekbestånden inhägna».

Här fick vi också en liten inblick i det vanliga förhållandet att 1700-och 1800-talstorpen gärna uppfördes på gammal, röjd svedjemark.

FRÅN GÄSENE HÄRAD tycks det finnas flest uppgifter om svedjebruk i södra delen av Närunga socken, på och omkring häradsallmanningen Trenningshult samt därifrån längs häradsgränsen mot Ornungasjön.

År 1775 fick exempelvis Anders Larsson i Hulvik böta tio daler silvermynt för ett olovligt svedjeland, som låg delvis på Närunga sockenskog och delvis på häradsallmanningen Trenningshult. Han hade huggit, bränt, besått och avbärgat ett område till 1/2 skeppas utsäde. Skörden hade blivit två travar och 30 nekar råg, värderad till två daler, som han fick betala.

Hösten 1784 dömdes Andreas Andersson i Hindared till tio dalers böter för att han vid sin hagesgärdesgård intagit ett stycke krakamark av kronoallmanningen Ornungen, 400 gånger 100 alnar stort. Krakaskogen hade han fällt och bränt och sedan besått platsen med rovfrön.

Han dömdes också att förlora sitt arbete samt riva gärdesgården, men eftersom »någon nytta kunde dragas av den brända marken och beså den med råg», så försålde svedjeplatsen på auktion. Köparen fick då rätt att svedja ett par år.

ATT BOLLEBYGDS HÄRADS utmarker också har varit svedjade får vi bland annat veta i 1717 års dombok: »Samtliga allmogen här i häradet beklagade sig, att dem på en rund och långlig tid, in-tet något svedjande till sina svaga hemmans hjälp och understöd

uppå allmänningen varit tillåtit, där likväl utskylderna i dessa beklagliga krigstider, allt mer och mer skola tilltaga.»

De förklarade att om de inte skulle få svedja, så skulle de inte se någon annan utväg, än att många av deras hemman skulle bli öde. Ärendet överlämnades till landshövdingeämbetet.

Även i Bollebygds härad nämns svedjande under 1600-talet. Den fattige kronotorparen Peder i Mellangärde dömdes 1619 till böter för att hade förbränt en ek i en rovsvedja (»rofvo-rödio»).

Intressanta uppgifter gavs i 1785 års dombok. Bonden Nils Eriksson i Brandsbo (Ödenäs socken) berättade då att i äldre tider, innan skogarna blev allmänning på 1690-talet, hade det funnits många frälsehemman i häradet. Ägarna, herremännen, hade tvingat bönderna att leverera svedjeråg och rovor till dem. Bönderna beslutade då att försöka få skogen förklarad som allmänning och kronoskogvaktare i stället för frälsefogdar. Man valde Anders Olofsson i Töllsjö Storegården till riksdagsman med uppgift att driva igenom detta, vilket ju även skedde under 1690-talet.

Nils hade hört detta av gamle Per Nilsson i Olsered (Ödenäs), som hade varit född i Töllsjö Storegården på 1600-talet.

REDVÄGS HÄRADS RÄTT beviljade år 1702 bönderna, som bodde på och omkring allmänningsskogen Hattåsen, ett skepplands svedja för varje fjärding, till mulbetets upprensning och till hjälp för dessa svaga hemman, som oftast led av missväxt. De hade inte fått svedja på tre år, men nu skulle nämndemän och skogvaktare utse svedjeplatser, »på kraka- och enemark och icke där timmer eller bärande skog är». Ärendet skulle sedan sändas vidare till landshövdingeämbetet i Vänersborg i vanlig ordning.

År 1754 dömdes ett tiotal bönder i Brunns socken till sammanlagt tio daler i böter för en gemensam svedja på kronoallmänningen Brun, »i växtlig skog som blivit rågsådd och avbärgad till fyra skepplands utsäde».

ÅS HÄRADS DOMBOK har också ett stort antal exempel, inte minst från allmänningskogen Trehörningen i Toarps socken. År 1789 tilltalades den 74-årige inhysesmannen Sven Jonsson vid Hägglared för olovligt svedjande på allmänningen. Han hade inte huggit ner några träd själv, utan endast bränt ett äldre hygge i en tidigare krakaskog och sått råg.

Året därpå hade självaste landshövdingen synat skogen och hittat inhysesmannens lilla svedja. Landshövdingen rev hägnaden och uppmanade skogvaktarna att instämma den skyldige till tinget. Sven bad om nåd och sade att han inte hade några pengar till böter, men häradsrätten blev tvungna att fälla den fattige mannen, eftersom han erkände att han hade bränt marken. Han dömdes till hundra daler, men kunde förstås inte betala. Eftersom han var »gammal och ålderstigen, så att han ej tål spöslitande», omvandlades straffet till 24 dagars fängelse vid vatten och bröd.

Samma år dömdes även änkan Märta Larsdotter i Häljasjö till hundra dalers böter för olovligt svedjande på Trehörningen. Hon försökte hävda att hon hade kungligt tillstånd att fälla, bränna och beså denna svedja, men hon hade inga handlingar som bevisade att så var fallet. Domstolen fäste inget avseende vid hennes uppgifter, utan tyckte de var orimliga. Såsom inhysesshjon hade hon heller ingen rätt att få utsyning. Hon dömdes till hundra daler men skulle avtjäna straffet med 25 par ris, tre slag av paret.

Kunde man visa att svedjandet hade skett »inom hank och stör», alltså på inägor, exempelvis i en hage, så frikändes man. Innanför stängslet behövdes inget tillstånd att svedja. År 1789 frikändes de tre bönderna Lars, Anders och Nils Anders söner på Germundared, eftersom svedjandet hade försigkommit i boställets hage och »således inom hägnad».

Svedjor och röjningsrösen

I syd- och mellansvenska skogar (inte minst i sjuhäradsbygden), främst i höglänt terräng, finns mängder av områden med stenröjda och uppenbarligen odlade ytor, kantade av små, övermosade stenrösen, i folkmun ofta kallade »hackerör». Sådana »röjningsröseområden» har de senaste tjugo åren varit föremål för omfattande vetenskapliga undersökningar och vi börjar nu äntligen uppfatta vad de hela tiden, svagt viskande, har försökt berätta för oss om människans ständiga närvaro i landskapet.

Merparten av rösena och odlingsytorna har ett förhistoriskt ursprung med äldstadateringar i såväl sten- och bronsålder som järnålder. De första odlingsaktiviteterna i dessa områden tycks ha ägt rum redan för ungefär 4 000 år sedan. Århundradena omkring Kristi födelse framträder allt tydligare som en period med omfattande, kanske exploaterande och jordförstörande odlingsverksamhet i höglänt terräng. Många förhistoriska gravar i sjuhäradsbygden av typerna »rösen» och »stensättning», belägna i eller intill röjningsröseområdena, får också dateringar till denna tid och man har även funnit lämningar efter samtida bebyggelse i samma om-

råden. En stor del av dessa höglänta odlingar och bosättningar övergavs under folkvandringstid (cirka 400–500 e.Kr.).

Allt fler dateringar och undersökningsresultat pekar emellertid på att övergivandet inte var definitivt. De förhistoriska odlingsområdena kom i hög grad att återutnyttjas, både för svedjebruk och mer permanenta verksamheter och bebyggelse, i stor omfattning sannolikt under början av medeltiden eller något tidigare.

LÄGENA VAR NATURLIGTVIS attraktiva även för senare tiders svedjebönder. Domboksforskning visar att svedjandet var synnerligen vanligt i sjuhäradsbygdens skogsmarker under 1600- och 1700-talen. Vi borde kunna räkna med att en betydande del av svedjeverksamheten vid den tiden, och säkert både tidigare och senare, ägde rum i de förhistoriska röjningsröseområdena. Och i så fall har nog många stenar flyttats av svedjebönderna från odlingsmarken till de äldre hackerören, även om behovet av stenröjning bör ha minskat med tiden, särskilt när svedjandet övergick till att bli av mer tillfällig karaktär i slutet av 1800-talet.

DE SISTA SVEDJORNA i sjuhäradsbygden tändes under andra världskriget. Fortfarande kan man träffa personer som under krigsåren var med att fälla och bränna skog för att sätta potatis. Men då plockades knappast några stenar längre.

Svarveri och smide

SOM EN INGREDIENS i en kamp mellan stad och landsbygd om handelsrättigheter utfärdade konung Karl XI ett brev till allmogen i Ås och Vedens härad den 20 oktober 1680. Han befälde Älvsborgs läns landshövding Henrik von Vicken att låta bönderna i dessa två häraders fortsätta med sitt *svarveri* och *smide*.

Sjuhäradsbygdens svarvare bodde vid den tiden framför allt på gårdar, som var belägna i den stora kronoallmanningen Gälaveden, i socknarna *Toarp* och *Äspered* i Ås samt *Ljushult*, *Hillared*, *Dannike* och *Tvärred* i Kinds härad. Denna allmanning bestod till största delen av bokskog och det var detta trädslag som utgjorde råvaran till de svarvade askar, fat och skålar, som man sedan reste långväga omkring och sålde. Det var också vanligt att svarvarna under sina färder hade med sig egna verktyg och en svarv för att kunna tillverka föremål på beställning.

Sjuhäradsbygdens smeder var mer spridda geografiskt än svarvarna, men Vedens härad har alltid varit en särskilt betydelsefull smidesbygd, särskilt socknarna *Bredared*, *Sandhult*, *Borgstena* och *Fristad*, i vilka man med olika lokala specialiseringar tillverkade liar, skäror, knivar, saxar, lås, kedjor, koskällor, hästskor och mycket annat.

Omfattande smide av knivar har också omtalats från Toarps socken i Ås och Länghems socken i Kind. I Länghem tillverkades bättre sorter av knivar, bordsknivar med träskaft och fällknivar.

Samuel Schröderstierna beskrev på 1750-talet hur de så kallade »skålvästgötarna» köpte upp järnsmiden av smederna i sjuhäradsbygden och sålde dessa varor tillsammans med sina skålar, fat och askar under resorna landet omkring.

Schröderstierna tyckte detta var ett missbruk av flera skäl: För det första gick Borås stads borgare miste om inkomster. För det andra missköttes böndernas hemman när männen låg ute på sina resor. Och för det tredje så hade de med sig sina unga söner, så att »gossarna ifrån barndomen bliva invanda» att resa, i stället för att vänja sig vid lantbruksarbetet. För det fjärde antog han att det dessutom skedde smuggling över norska gränsen.

Råvaran till smidet kom vid den tiden framför allt från Bergslagen och ofta var det gårdfarihandlarna som medförde järnet därför under sina resor. I domböckerna kan vi få namnen på några sådana resande. Vid Ås häradsrätt vintern 1711 klagade till exempel Per Svensson i Tångabo (Varnums socken) över sina reskamrater Bengt Larsson och Sven Andersson i Guntorp och Jon Nilsson i Bosgården för att de inte hade velat hjälpa honom att leta efter »en järnpacke av osmunda järn» som hade stulits, när de övernattade i Tornarp på hemväg med järn från Bergslagen.

Svarveriet och *smidet* har gamla anor i sjuhäradsbygden och utgör två av gårdfarihandelns grundstenar. En tredje var förstås *textilhanteringen*. Men frågan är om inte såväl träsakerna som smidet hade äldre anor som resehandelsvaror från sjuhäradsbygden än textilierna. En fjärde grundsten var *oxdriften*.

Svarvarna

Svarveriet i södra Västergötland nämns redan av Olaus Magnus i mitten av 1500-talet. Enligt honom förekom denna slöjd framför allt i Kind och Mark, där det skulle ha funnits skickligare svarvarmästare än på något annat ställe i Norden. Man skulle där ha tävlat sinsemellan i konsten att uppfinna nya vackra träkärl, »alldeles som de venetianska glasmakarna i Muarno tävlar inom sitt yrke».

Flera författare under 1800-talet ansåg att det var just handeln med träföremål från bokskogarna i södra Västergötland, som var det egentliga upphovet till gårdfarihandeln. Historikern Carl Gustaf Styffe skrev 1880, att befolkningen i dessa bokskogsområden kunde »finna en binäring i tillverkning och försäljning av varjehanda husgerådssaker av trä, begynnelsen till den sedan mycket bekanta gårdfarihandeln».

Kyrkoherden Claes Johan Ljungström skrev 1861, att gårdfarihandeln hade funnits åtminstone sedan 1200-talet, »då den övades med svarvade kärl, skålar, askar och dylikt, som tillverkades inom orten. Den övergick väl så småningom och sedermera till handel med oxar och varjehanda viktualievaror, och ännu senare till handel med vävnader».

I källmaterial från 1600- och 1700-talen omtalas nästan bara Gälavedens bokskogar på gränsen mellan Kind och Ås som svarveriernas ursprungsområde. Denna svarvarbygd bör ha motsvarat det Kind som Olaus Magnus beskrev. Med Mark kan samme 1500-talsförfattare ha avsett norra delen av häradet, särskilt socknarna Hyssna, Seglora och Kinnarumma, där det finns både traditioner och några äldre källuppgifter om svarvning i bok.

*Svarvad och streckmålad ask (nr 365)
från Toarps socken i Ås härad. Den är
tillverkad av trädslaget bok från
allmänningsskogen Gälaveden, sannolikt
1757 – det årtal som asken är försedd
med – och skänktes till föreningen redan
1904 av disponent Wallqvist från Borås.*

*Många svarvade askar dekorerades med
streckmålningar i olika mönster. På den
här asken kan vi bland annat se skovel-
hjul. Det mest använda motivet var
annars en stiliserad lilja placerad i en
urna med fot.*

*Vedens härad var en smidesbygd, här
representerat av ett järnlås (nr 3620)
från Borgstena kyrka.*

Hugo Johansson har berättat i en artikel i Borås Tidning den 20 november 1955 att rikedomerna på ek och bok i Hyssna bildade naturliga förutsättningar för hemslöjd i form av svarvade föremål:

»Man svarvade både i bondgårdar och torparhem och som det var en bygd fattig på säd, så blev det ofta byteshandel mellan säd och svarvade föremål. En del av svarvarna drev omkring till avlägsna trakter och tillverkade på ort och ställe sina alster av virke på platsen. I min egen släkt berättas om en av förfäderna, som under en sådan vandring med svarvstolen på ryggen hade kommit till Norge. När han här stod och svarvade under en skogsås, blev han angripen av en björn och fick rädda sig genom hastig flykt från platsen.»

Hugo Johansson kunde också berätta att denna gamla svarverihemslöjd efterhand i Hyssna övergick till att huvudsakligen omfatta tillverkning av svarvade spinnrockar, en tillverkning som var mycket omfattande där under 1800-talet. Men nu användes inte längre bok som råvara.

Spinnrockarna från Hyssna såldes inte bara i det egna häradet, utan så småningom över ett mycket vidsträckt område i Västergötland, Halland och Bohuslän. Upptakten till detta nya hantverk, noterade Hugo Johansson, var givetvis förläggarverksamheten i häradet och textilindustrins uppkomst.

Här finns således ett samband. Bokskogen tog slut, men ett nytt behov uppstod – spinnrockar som kunde svarvas i andra träslag. Svarvartraditionerna var ju gamla och övergavs inte så lätt.

Ett annat samband och andra förändringar kan spåras i Gälaveden. Även där tog textilnäringsen över från svarvarslöjden, när Gälavedens förråd av bokträd successivt minskade under 1700-ta-

let och husgeråd av trä allt mindre efterfrågades, men här byttes svarvstolarna ut mot vävstolar, även om prästen Claes Johan Ljungström så sent som 1865 kunde konstatera att »svarvstolarna inom Toarp har icke helt och hållet blivit undanröjda för de in-trängande och dem utträngande vävstolarna.»

De stora bokskogarna i Molla och Od (Gäsene härad) tycks däremot aldrig ha utnyttjats för svarverier. Här förekom istället ett annat trähantverk med ek och bok, nämligen laggekärlstillverkning. Dessutom verkar svinskötseln och ollonbetet ha spelat en viktigare roll i Molla och Od än på Gälaveden.

Äldre järnhantering

Järntillverkning och smide har naturligtvis förekommit ända sedan järnåldern, men det var sannolikt först under yngre järnålder, från och med folkvandringstid och kanske framför allt under vikingatiden, som järnföremålen blev allmänt spridda och var mans egendom.

Den skånske markforskaren Mårten Sjöbeck funderade mycket över detta och ville gärna sätta in järnet i ett landskapshistoriskt perspektiv. Han kunde ana att något hände under folkvandrings-tid. Åkerbruket försvagades och människorna började överge de höglänta platser där man tidigare hade bott, odlat och gravlagt sina döda. Sjöbeck var övertygad om att denna förändring hade sin grund i jordförsämring och erosion efter överexploatering av marken, i våra bygder förmodligen sviter efter ett allt för hårt svedjande och betestryck med ljungspridning som följd.

Det reducerade åkerbruket kombinerades med en expanderande boskapsskötsel (även om boskapsskötseln hade haft en stor plats redan dessförinnan), men också med en *ökad järntillverkning* och *smide*.

Inom många landsdelar blev järnet den ekonomiska motvikt, vilken vägde upp jordbrukets försämrade avkastning. I Småland hade järnhanteringen en glansperiod under äldre medeltid. Där har funnits traditioner om en högstående konstskicklighet på detta område, till exempel sägner om storsmeden Veland.

Mårten Sjöbeck pekade på möjligheten att de många lämningarna efter vallgravsförsedda, äldre medeltida borgar och så kallade källarholmar, ofta med järnslag i närheten, skall sättas i samband med storskalig järnhantering och någon slags förlagsverksamhet, där järntillverkare och smeder i byar och gårdar transporterade sina varor till stormän, som hade förmågan att organisera handel och transporter.

»Försvarsattityden var i flera fall säkert mer ett klassmärke än ett allvarligt menat hot.»

Kanske bör dessa borgar uppmärksammas i förhållande till vintervägarna längs frusna sankmarker och vattendrag, där man transporterade livsmedel, hö, järn, myrmalm och mycket annat. Längs vintervägarna uppstod marknadsplatser och bebyggelse. Växjö kan betyda Vägsjön, gissade Sjöbeck.

Järnhanteringsens expansion kan ha haft sin grund i landskaps förändringar, resonerade Mårten Sjöbeck vidare. I markförsämringens spår följde sänkt pH. Järnhaltig berggrund kunde urlakas på järn, som kan ha anrikats som sjö- och myrmalmer och rödjordar – utgångspunkterna för forntidens järntillverkning.

Med järnets hjälp – järnliar och järnyxor – växte intresset för låglandens resurser, sankmarkerna, vars grässvålar hade skapats av betesdjur. Nu skapades förutsättningar både för att mer effektivt skära av gräs och örter och att klyva gärdesgårdsstörar. De första inägorna kan ha varit instängda slåtterytor i dalgångarna.

Sjöbecks tankar bör uppfattas mer som en möjlighet än en sanning – men trådarna hänger onekligen ihop. Järnet kan ha varit en viktig förutsättning för uppkomsten av bysamhällets landskapsorganisation. Och den överexploatering av det höglänta landskapet som vi kan spåra i pollendiagram och arkeologin (och för all del kanske också i bondesamhällets urgamla sägner om missväxt eller folkvandringar under »drottning Hackas tid» – vars ingredienser kan anas som fragment ända ner till 700-talet efter Kristi födelse) kan ha utgjort grogrunden för järnets framväxande.

Järnbygden i Kind

Enligt Mårten Sjöbeck så växte en storskalig järnhantering med både tillverkning och smide fram i Småland under vikingatiden. Ny kunskap genom forskning under de senaste decennierna kan berätta att detta i högsta grad även gäller Kinds härad i södra Västergötland.

En grupp »amatörforskare» och arkeologer i samarbete har från och med 1980-talet hittat omkring 200 platser i Kinds härad med lämningar efter enkla järntillverkningsugnar, så kallade *blästerugnar*, framför allt i trakterna omkring Tranemo och Svenljunga och företrädesvis i nutida skogsmark. Efter åldersbestäm-

*Järnhanteringen har gamla anor i Kinds härad.
Forskning under de senaste decennierna har visat att
det skedde en omfattande tillverkning av järn under
vikingatid och tidig medeltid i häradet.*

*Här är en spjutspets av järn (nr 3067), funnen 1907
i Hillared och daterad till vikingatid.*

*Det var under ett vägbygge vid Hillareds station
1907 som vägentreprenören beslutade sig för att
med hjälp av en stenkross förvandla det stora
gravröset »Stora rör» till makadam och vägfyllnad.
Arbetarna tog till vara på tre järnföremål från
graven (eller i anslutning till den), förutom den här
avfotograferade spjutspetsen även ett svärd och en
sköldbuckla. Dessa såldes samma år till kulturhisto-
riska föreningen för 35 kronor.*

*Arbetarna uppgav att »mycket annat järnskrot med
mera» ligger i vägfyllningen.*

ningar kunde konstateras att verksamheten med denna järntillverkning i huvudsak ägde rum cirka 800–1250 efter Kristi födelse. I anslutning till lämningarna efter ugnarna påträffades kolningsgropar, som visade sig vara samtida med järnframställningen. Tydligt hade det kol som användes i blästerugnarna tillverkats i närområdet.

Järnframställningen i Kind, som hade rödjord som råvara, tycks nästan helt ha upphört under 1300-talet. Samtidigt hade järnindustrin börjat utvecklas i Bergslagen.

Tusenden alnar, hundratals mil

»JAG TYCKER FAKTISKT jag har brådare nu än förr i världen. Så snart jag åtagit mig en väv, tänker jag som så: Nu skall jag skynda mig att väva färdig den, för skulle jag falla ifrån innan väven är klar, är det ingen som kan ta vid och göra den färdig.»

Man tänker kanske inte på dagstidningar i första hand som en källa för folklivsforskare, men faktum är att äldre årgångar av lokala tidningar kan utgöra guldgruvor för olika slags kulturhistorisk forskning. Ovanstående citat är ur en intervju med 80-åriga Betty Eriksson i Hedared Eriksgården, publicerad i Borås Tidning 31 mars 1955.

Intervjuer med gamla bönder och torpare, textil- och industriarbetare, hantverkare och andra gjordes ofta i samband med födelsedagar, pensioneringar eller jubileer. Samtalen kom gärna in på minnen om äldre förhållanden. Genom att kombinera sådana artiklar med annonser, reportage om syfabriker och annat, så kan vi ur tidningsvärlden få veta något om hemväverskornas och textilarbetarnas yrkesliv, idéer och tankesätt, under den tid vävning och sömnad dominerade så stort i sjuhäradsbygden.

Här presenteras några fragment textilhistoria från Borås Tidning under 1950-talet, som exempel på vad man kan finna.

J. A. & M. Petterson i Målsryd

I en artikel i Borås Tidning den 13 maj 1953 uppmärksammades att textilfirman *J. A. & M. Petterson* i Målsryd firade 90 år. Samtidigt gavs en skiss över företagets uppkomst och utveckling. Det som hade börjat med en *skräddare* fortsatte med *gårdfarihandel* och sedan *vävnadsförläggarverksamhet* för att sluta med en *sömnadsfabrik*.

Skräddaren hette Per Olsson och bodde i Kulla i Toarp. Det var hans söner Johan och Martin Petterson som blev gårdfarihandlare 1863. Efter några år startade de en vävnadsförläggarverksamhet i fädernegården Kulla och lyckades ganska snabbt knyta till sig omkring 150 hemvävare.

I slutet av 1870-talet flyttades verksamheten till gården Slätthult i Toarp och man skaffade dessutom ett kompletteringslager i Borås. I början av 1890-talet hade man en omsättning på cirka 300 000 kronor.

Vid den tiden startades tillverkning av sömnad av manskläder både i Kulla och på Slätthult. År 1910 byggdes en fabrik vid Målsryds station. Denna eldhärjades tre år senare och ersattes med en modernare och större fabriksbyggnad.

Vid tidpunkten för artikeln hade fabriken i Målsryd 240 anställda förutom lön- och hemsömmare. Man tillverkade herrkläder och från och med 1940 även damdräkter. Sedan 1947 hade firman fabriksfilial i Kungsbacka. Artikeln avslutades med konstaterandet att »bland de anställda finns sådana som i tredje generationen har sin utkomst vid bolaget».

Elvida i Söråsen

En av Johan och Martin Pettersons hemväverskor fick komma till tals i en artikel i Borås Tidning den 13 mars 1955. Det var journalisten Gustav Thulin som intervjuade Ljushults då näst äldsta invånare – *Elvida Larsson* i Söråsen skulle fylla 90 år.

Elvida, eller »Vidéa (Via) på Sörom» som hon kallades, bodde ensam i sin lilla stuga, och det hade hon gjort ända sedan föräldrarnas död ungefär femtio år tidigare. Stugan hade uppförts för Elvidas farmors räkning omkring 1825, sedan farfadern hade avlidit och det var i samma stuga Elvida föddes.

Bland mycket annat berättade Elvida hur hon i sin ungdom hade suttit hemma i stugan och vävt åt förläggarna i Slätthult i Toarp för fem öre alnen. När hon var i tjugoårsåldern anställdes hon och några andra flickor i bygden vid N. J. Johanssons då startade yllestickeri i Aplared. Innan hon började det nya arbetet, fick hon vara ett par veckor i Borås för att lära sig sticka. »Elvida är sålunda en av sin ords första fabriksstickerskor.»

Elvida hade att gå morgnar och kvällar vägen genom skogen till fabriken. Det var ingen bestämd arbetstid. Betalningen utgick efter styck, och man ville naturligtvis tjäna så mycket som möjligt. Ofta höll hon och hennes arbetskamrater på till sena kvällen.

När denna firma sedan övergick till sömnadsindustri satt Elvida hemma och sydde i åtskilliga år.

När journalisten besökte Elvida hade hon just hämtat in en korg ved för dagens behov. Hon var van att klara sig själv. Tidigare hade hon hämtat in vatten från brunnen. Den hade hon haft

mycket besvär med hela vintern. Nästan varje morgon hade hon varit tvungen att knacka genom isen för att komma åt vattnet, men nu hoppades hon att solen snart skulle lätta det bekymret.

»Det har väl gått den här vintern med, men det är svårt när det är så kallt. Alla ger sig för kölden», sade hon. »Men idag är jag glad, för nu skiner solen gott och varmt, så man förstår att det inte skall dröja så förfärligt länge, innan det blir vår igen.»

Österut från Aplareds station ringlade en liten stig in i skogen mot Elvidas lilla röda stuga. Stigen var smal men väl upptrampad. Elvida gick stigen några gånger i månaden, när hon var och handlade i samhället och hämtade ut sin pension.

Hon hade varit i Aplared ett par dagar tidigare och hade tänkt att gå påföljande vecka också, »om det går att ta sig fram i snön». Det hade varit besvärligt med snön denna vinter. Efter varje snöfall fick den 90-åriga Elvida själv skotta väg mellan huset, vedboden och brunnen.

Det hände då och då att Elvida fick hjälp, »men var och en har ju sitt, och alla arbetar på fabrikerna om dagarna, så de kan inte ha tid att gå här hos mig». Mjölk fick hon från gården i närheten och hon fick även hjälp med vedhuggningen.

Elvida var skeptisk till en del nymodigheter, exempelvis flyget: »Dom bara ramlar ner och slår ihjäl sig. Att dom bara törs ge sig upp. Men det angår förstås inte mig», förstod hon.

Elvida var en arbetets människa hela sitt liv. Hon hade sysslat med vävning, stickning och sömnad. När föräldrarna dog och hon skulle ta över det lilla torpet, hade hon en ko. Hon skötte då ofta ensam om slätter, skörd och tröskning. Men nu var det länge sedan hon slutade med jordbruket. Nu hyrde hon stugan.

God hälsa hade hon alltid haft. Bara en gång hade hon anlitat läkare. Det var ungefär tjugo år tidigare, när hon bröt ett ben och fick läggas in på lasarettet:

»Där var dom väldigt snälla mot mig. Jag sa till dom, att jag aldrig varit där förr, och därför inte kände till hur man skulle förhålla sig och att dom måste ha överseende med mig», avslutade Elvida Larsson i Söråsen.

Emilia i Kärra

Elvida var Ljushults näst äldsta invånare på 1950-talet. Den allra äldsta fick komma tals i flera artiklar i Borås Tidning. Det var fröken *Emilia Johansson* från Kärra i Ljushult. Hon var född 1858 i Övre Holm, Långhem.

Emilia hade levat under fem kungars regering och hade varit med på den tiden, då en hemväverska hade tre öre alnen i arbetslön för bomullsväv och då man dessutom fick gå milslånga vägar efter garnet och även bära hem väven, allt för samma betalning.

Emilias far hette Johannes Pettersson och var född 1815. Modern hette Magdalena och var född 1824. Det var förstås ett jordbrukshem, men fadern hade biförtjänst som resehandlare. Han reste till Skåne med sina textilvaror och annat som han hade med sig, ibland med häst och kärra, ibland till fots med påsen på ryggen. Han kom hem vid andstiderna och vid jul med pengar i pungen, så familjen, som var rätt stor, klarade sig skapligt. Annars var det mycket fattigt på den tiden, särskilt bland torparna, mindes Emilia.

Som ung flicka fick Emilia börja hjälpa till med utearbetet. Hon lärde sig bland annat hantera skäran, som då användes att ta av liggsäden med. Tidigt lärde hon sig också att spinna och väva:

»Kan ni tänka er», undrade Emilia, »att man i min ungdom tjänade endast två eller tre öre alnen för bomullsväven och så där fem–sex öre alnen för ylleväven. Kanske man kunde väva tio alnar om dagen. Det blev inga stora dagsförtjänster. Men så var levnads-kostnaderna små också. Och förnöjsamheten var särskilt stor på den tiden.»

När Emilia var 18 år, flyttade familjen till Kråkhult i Toarp. Hemarbetet fortsatte. Emilia vävde åt förläggare. *Tusenden alnar* och mer än det var 97-åringens resultat av vävandet. *Hundratals mil* hade hon traskat med garnpackar och färdig väv på ryggen.

År 1904 flyttade Emilia tillsammans med en bror till Ljushult och arrenderade en gård som hette Hulud. Sedermera köpte Emilia, brodern och en syster det lilla hemmanet Kärri i Ljushult. Där började hon även att ägna sig åt hemsömnad åt olika företag, bland annat i Borås. Men förmögen blev hon inte, ty lönerna var fortfarande små. För en sorts enkla skjortor fick man 83 öre per dussin i sömlön, men då skulle sömmerskan släppa till tråd och knappar. Var man snabb kunde man sy ett dussin på en dag. Så småningom blev det dock bättre med betalningen. Hon slutade inte med sömnaden förrän 1936, men hon fick då istället beställningar av stickningsarbete. Emilia Johanssons hemstickade handarbeten i Kärri var efterfrågade som intet annat.

Sedan syskonen gått ur tiden bodde Emilia ensam på Kärri.

»Jag trodde aldrig det skulle gå att leva ensam, men det har gått nu i tio år.»

August och Matilda i Fotskäl

I somliga reportage höjdes kritiska röster mot hänsynslösa vävnadsförläggare. En sådan artikel var införd i Borås Tidning den 15 januari 1953. Det var 92-årige förre skomakaren *August Johansson* och hans 90-åriga maka *Matilda*, som berättade minnen. De hade varit gifta i 68 år och bodde i Råda Kulle i Fotskäl.

Det var mest August som pratade. Matilda nickade då och då instämmande till makens korta och kärnfulla kommentarer kring äldre tider. Samtalet kom in på ämnet vävnadsförläggare. Paret mindes hur mor Matilda hade suttit i timtal med värkande rygg och armar vid vävstolen för att bidra till familjens försörjning.

»Förläggarna kunde konsten att betala minsta möjliga», konstaterade August. »Här i bygden satt nästan alla fruntimmer i vävstolarna för att hålla svälten från dörren och förläggarna i trakten omkring Kinna tjänade styva slantar på resultatet. Det går ju bra att räkna efter hur pass stor timpenning det kunde bli efter fyra öre alnen för bomullstyget.»

Emma i Kalsarebo

Änkan *Emma Christensson* i Kalsarebo (Karl Gustavs socken) var 85 år, när hon vintern 1953 fick besök av en reporter från Borås Tidning. »Vävnadsförläggarna hade material utlämnat i varenda stuga», sade hon, »och de bestämde allsmäktigt betalningen. Folk var tvungna att ha den lilla förtjänsten.» Om det var någon som inte godtog lönen, så gick erbjudandet till någon annan väverska.

Marbostugan i Rannaparken kommer från Förlanda socken i Halland och är ursprungligen byggd i slutet av 1600-talet.

Interiör från Marbostugan – en väverskas miljö. Takfönstret var till stor hjälp. Där under kunde hon sitta och väva även under ljusa sommarnätter.

En bänkdyna från Sätilla socken (Marks härad) registrerades som föremål nr 1 i kulturhistoriska föreningens samlingar. Den vävdes någon gång under senare delen av 1850-talet i Herr-Gunnesgården och skänktes till föreningen 1904 av fröken Gerda Björk i Borås.

Vävtekniken är krabbasnår. Bottenväven är sannolikt av hampa (möjligen lin) och mönsterväven är av ull i gulbrunt, rött och grönt. Baksidan är av skinn.

Fällhults förläggaregård i Ramnaparken. Den kommer från Holsljunga socken i Kind och var vävnadsförläggaren Anders Jönssons hem. Anders Jönsson hade väverskor från tolv socknar och blev så småningom fabriksägare, när han köpte in sig i Borås Wäfveri. Kulturbistoriska föreningen fick denna byggnad i donation 1946 av fru Ella Bergengren och hennes barn. Först några år senare kunde huset flyttas. Invigningen ägde rum vid årsmötet den 24 maj 1950.

Linus i Roasjö

Linus Andersson var på sin tid en känd profil i Roasjö, bland annat i egenskap av ortskorrespondent för Borås Tidning i över femtio år. Linus hade många intressen. Det främsta var att arbeta i skogen. Där trivdes han så bra, att han ibland inte kom ihåg att komma hem i rätt tid till måltiderna. Att bryta sten på åkern och bygga stenmurar var ett annat jobb, som nästan fick karaktären av passion hos Linus.

I en intervju för Borås Tidning våren 1955 berättade den då 77-åriga Linus för Gustav Thulin om sitt liv, som även innehöll en hel del textilarbete. Sedan början av 1900-talet bodde Linus på Svedjan i Roasjö. De första åren var han dagsverkstorpäre där, men 1905 friköpte han torpet.

Linus var född på det lilla torpet Kullen under Påbo. Det låg mellan Stora och Lilla Hagasjön. I hans barndom var det vanligt att väva åt förläggare. Många vävde bomullsväv för fyra och ett halvt öre alnen åt förläggare i Sexdrega och Fritsla. Det var lång väg att gå, drygt milen till Fritsla, och man gick oftast i träskor, sommartid barfota. I pojåkåren brukade Linus ofta hjälpa gamla gummor att bära vävbuntarna.

Även i Linus Anderssons hem vävdes bomullsväv. Modern spann dessutom ull och stickade strumpor för hand. Man vävde två sorters tyg, dels ett rutigt klänningstyg och dels ett smårutigt tyg av grovt garn, som var otroligt starkt och kallades kadettyg. Linus var inte mer än sex år, då han fick börja hjälpa till med att spola garn till vävningen.

»Det dugde minsann inte att fuska med spiltningen, ty då vankades det ingen mat den dagen av mor.»

Hustrun Hulda, 76 år, var född i Källäng. Även i hennes barnhem vävde man åt förläggare för en ersättning av tre öre alnen. Långa och stora näsdukar, tre kvarters, fick man fem öre stycket för. Av vissa tygsorter kunde man väva 16 alnar per dag, men en del sorter, bland annat ett som kallades lystertyg, var besvärliga att väva.

När Hulda hade gift sig och bosatt sig på Svedjan med Linus, sydde både hon och barnen, när de hade blivit tillräckligt stora, så kallade dussinbyxor åt en boråsfirma. Man hade sex kronor dussinnet för korderojbyxor.

En sorts tyg som man förr sydde av, kallades »trätyg». Det var hårt och tröttsamt att sy i och nålarna gick ständigt av mot de träflisor som fanns i tyget.

Gertrud Melin i Gingri

I en artikel i Borås Tidning den 20 januari 1959 intervjuade Gustav Thulin 81-åriga fröken *Gertrud Melin*, som bodde i lillstugan på Nygården i Gingri, med vacker utsikt över Viskan och Borås Spetsfabrik, där hon hade arbetat i mer än ett halvt sekel.

Gertrud föddes på gästgivargården i Ljung men flyttade med sina föräldrar till Gunnarp i Gingri 1882. Fadern Carl Pettersson, som var en skicklig skomakare, dog 1906, men övriga familjen hade kvar gården till 1920. Gertrud hade då i många år, ända se-

dan hon var 16 år, arbetat på Spetsfabriken, men efter hemkomsten på kvällarna brukade hon hjälpa till med gårdsarbetet. När hon började på fabriken 1893, hade företaget nyligen flyttats över från Borås till Gingri, där ett vattenfall nedanför Risbro hade inköpts för drift av fabriken.

Gertrud kom att arbeta vid Spetsfabriken i 55 år och var sålunda en av de allra äldsta trotjänarna där. En kortare tid jobbade hon i spolsalen, men hon fick sedan ta hand om garnlagret som föreståndarinna i många år.

Det var mest ungdomar som var anställda vid Spetsfabriken när Gertrud började: »Vi var nio arbetare och den äldste av oss – han blev senare verkmästare – var 19 år. Arbetet började vid det laget klockan sex på morgonen och fortsatte till halv åtta, något senare till sju på kvällen, med avbrott för frukost-, middags- och aftonvardsraster, så att effektiva arbetsdagen blev tio timmar.»

Den första fabriken var inte så stor. Vid fallet hade legat en kvarn, Nykvarn, till övervägande delen uppförd av sten. Denna togs i anspråk som lagerlokal. I rak linje med kvarnen och norr om denna tillbyggdes fabriken, även den uppförd av sten och i två våningar. Vid norra ändan av fabriken uppfördes, som ett vinkelhus, en liten tillbyggnad av trä, vilken användes som spolsal.

Lönen på fabriken var de första åren endast 67 öre om dagen. Gertrud trivdes bra med både arbetskamrater och chefer och kom att stanna kvar årtionde efter årtionde, medan bokhållare och verkmästare skiftade och området ovanför Spetsfabriken bebyggdes med den ena bostadsvillan efter den andra för de anställda och så småningom, tack vare industrin, blev ett samhälle.

Klänning av sammet (nr 77816). Den har tillhört Leonore Odencrants (1857–1946), gift med Thor Odencrants (som var kulturhistoriska föreningens ordförande 1912–1934) i Annelund, Borås.

Två arbetare på Kilsund

En intressant artikel finns införd i Borås Tidning 1 oktober 1955. Två arbetare vid Kilsund i Borås avtackades efter sammanlagt 103 års jobb vid koncernen. Det var blekeriförmannen *Ernst Hillerström* och förmannen på vävlagningen *Oscar Larsson* som hyllades av företagets dåvarande chef, direktör Arthur Anderson.

Ernst Hillerström var född 1886 och hade arbetat på Kilsund sedan 1901. Oscar Larsson började vid koncernen 1906.

»Att vi skulle kunna få det så modernt och fint här på Kilsund, det kunde väl ingen drömma om i seklets början, ja, knappast ens i början av 30-talet», konstaterade Hillerström. »Förr fick man faktiskt nästan jämt gå genomblöt in på bara kroppen i färgeri och blekeri, och det var inte så lustigt vintertid att gå hem i kylan med våta kläder.»

Och så fortsatte han att berätta om de utomordentligt dåliga förhållandena på Kilsund i början av 1900-talet:

»Arbetstiden var lång. Man började klockan sex på morgonen och höll på till halv sju på kvällen, och det fanns inga som helst anordningar för att göra arbetet lättare och drägligare. De våta styckena fick man bära över axlarna från kar till kar. Det fanns inte ens hissar mellan våningarna, utan allt fick bäras upp och ned i trapporna. Man gick praktiskt taget genomvåt för jämnan. Inte heller fanns det torra platser för ytterkläderna, utan det kunde mycket väl hända, att man hade även vinterrocken alldeles genomvåt, när man skulle hem i kylan.

Det fanns inte heller några avloppsrör för ånga vid arbetsprocesserna, utan ångan strömmade fritt ut i arbetslokalerna, med

påföljd att det särskilt vintertid kunde vara så kraftig ångbildning, att man inte såg varandra.

För 35 år sedan blekte man ylle med natriumsuperoxid, och sedan svavlades styckena. Just svavlingen var något förskräckligt, eftersom den processen spred en så vidrig lukt. Styckena hängdes in i svavelkamrarna på kvällarna, och så ställde man in grytor med svavel, som fick brinna under natten. Det hände ofta nog, när man öppnade lämmarna till svavelkamrarna på morgnarna, att man måste ut och spy.

Sista tiden svavlandet pågick, hade vi gasmasker – det var efter första världskriget, men dessbättre övergick man till andra blekningsmetoder. Nu använder vi vätesuperoxid för ylle.

Den som har erfarenhet av gångna tiders arbetsförhållanden måste vara glad åt den enastående utveckling, som skett under senare år, just med sikte på att göra arbetet drägligare. Nu har man mekaniska transportredskap för praktiskt taget alla transporter. Man behöver knappast ta i ett stycke under pågående beredning. Man kan gå torr och ren, och arbetsplatserna är ljusa och behagliga. Man har tvättrum och garderober och kan gå hem från arbetet torr, snygg och ren – ja, det är verkligen att sätta värde på för den som vet hur det varit.

Vi får vara tacksamma för att företagen visat omtanke om de anställda. Säkert är det också väl använda pengar, ty arbetet går betydligt fortare. Vi var fler arbetare förr, fast produktionen då var betydligt mindre.

Företaget var inte stort, när jag började här på Kilsund. Jag var först i väveriet och kom sedan till blekeriet – var för övrigt med och satte det första bleket, liksom jag var med om att för första

gången köra silke i i beredningsverket. Den episod från arbets-åren, som bitit sig bäst fast i minnet var då år 1913 en så kallad sväng för torkning flög i bitar under full fart, varvid skrotet rök i hela lokalen.»

Dessbättre hade Hillerström just gått in i ett annat rum, då skrällen kom. Efteråt satt vävstyckena som upptapetserade efter väggarna.

Oscar Larsson kom till Svea 1906 och lärde sig väva där, »men maskinuppsättningen där var det sannerligen inte mycket med på den tiden. Maskinerna var gamla och trasiga, och dåligt garn fick vi arbeta med. Garnet importerades och spolades upp på fabriken, men en tredjedel av varpen gick sönder under vävningen och måste lagas upp. Limningen av varpen var dålig, och man måste slå på vatten för att maskinerna skulle kunna gå, med påföljd att vävskedarna rostade. Detta skulle vi avhjälpa genom att slå på fotogen, men då tog inte färgningen.»

»På Svea var jag kvar till storstrejkåret 1909, då jag fick sluta, eftersom jag var med i fackföreningen, och samma öde drabbade 360 textilarbetare i Borås.

Så småningom fick jag arbete på Klänningstyger. Där hade den gamla, dåliga utrustningen brunnit ned, och man hade en ny bra maskinuppsättning. Jag trivdes utmärkt där, men under första världskriget tog garnet alldeles slut och på en hel månad hade jag bara arbete i 18 timmar.

Eftersom Kilsund kunde köra och tog in folk, kom jag dit i början på 1916 och var vävare, tills jag 1920 blev förman på tyglagningen, där jag sålunda haft mitt arbete i 34 år. Kilsund har med åren utvecklats oerhört och har nu en högmodern maskin-

park – en glädjande kontrast till de maskiner, som man minns från gamla Svea.»

I en långdragen process från slutet av 1920-talet fram till 1967 bildades Saxylle Kilsund genom sammanslagning av Borås Yllefabrik AB, Kilsunds AB, Manufaktur AB Svea, AB Merinos och AB Borås Klänningstygfabriken.

En färgeriarbetare på Väveribolaget

Det var på fredagseftermiddagen den 9 december 1955, i färgeriets lunchrum på Borås Wäfveri AB, som den 72-årige färgeriarbetaren *Frans Lindroth* hyllades av direktör Hörstadius för en 50-årig »energisk, duktig och plikttrogen» arbetsinsats vid bolaget. Han fick motta en gyllene pendyl och ett konvolut med en penningssumma. Borås Tidning var förstas där och talade med den stille och försynte Lindroth:

»Redan när jag var sex år fick jag börja arbeta och hjälpa min far i skogen hemma på gården i Toarp. Sedan blev det ju skolgång förstås, men det var ju ofta si och så med den. När jag var tretton år kom jag ut i förvärvslivet, och det skall jag väl hålla på med ännu några år, om jag får ha hälsan.»

Det blev arbete i Borås för den 13-årige Frans. När han sedan skulle »läsa för prästen», fick han två eller tre gånger i veckan traska barfota den fem fjärdingsväg långa vägen till Toarps kyrka. De dagarna fick han avdrag på lönen, som var 5 kronor och 40 öre per vecka. »Jag betalade min läskostym själv», sade Lindroth, »och den kostade 14 kronor.»

Frans Lindroth hade arbetat på de flesta avdelningarna inom färgeriet. Han började i copsfärgeriet och jobbade sedan med blekning av korsgarn. Då blev det ofta övertid. Att börja klockan tre på morgonen och sedan hålla på hela dagen till halv tre på natten var inte ovanligt. Det kunde bli så flera dagar i veckan.

Sedan blev det jobb med garnfärgningen och därefter med ruggning. De senaste åren hade Lindroth mest varit sysselsatt med klistring av velvetin och med skärning och mangling.

»Det är en himmelsvid skillnad på nu och förr», tyckte Lindroth. »Lång arbetstid hade man, oftast i fukt och kyla. Golvet var halvruttet och sönder på sina ställen. Kläderna fick man hänga i den fuktiga lokalen. Nu har vi det fint och bra på alla sätt.»

En textilarbetares tankar

Borås Tidning hade 1956 en serie artiklar med det gemensamma temat: »Vad vi ville, hur det blev». I en av dessa intervjuades textilarbetaren *John Bergman*, som hade många tankar och synpunkter på sitt yrkes innehåll och framtid.

Född i Bohuslän och uppväxt bland diskussionshungriga stenarbetare i skärgården, var John Bergman bland de 10 000 bohuslänningar som drog till Göteborg när stenindustrin lades ned 1915–1916. Han hade sedan en mängd olika arbeten, innan han kom till Borås 1943: »Jag blev textilarbetare. Det berodde på att jag inte hade någon annan chans då. Många existenser i min generation har varit kringkastade och alldeles utan den moderna ungdomens möjlighet till ett yrkesval.»

Bergman var beredd på arbetets monotoni och tänkte inte bli så gammal i textilyrket. Men han kom att stanna. Främsta skälet till det var arbetskamraterna, som han till varje pris försökte att få intresserade av kultur och värderingar.

»Föråldrade tankesätt häftade ännu kvar vid den tiden. Vi har mindre betalt och är mindre värda, resonerades det. Alldeles borta är förresten inte det vridna synsättet än.»

Den första tiden kände han sig illa berörd vid maskinen – förnedrad. Män som var klädda litet finare än han själv kom och tittrade och kontrollerade. Det irriterade honom.

Men han kom ifrån det. »Det där behöver inte irritera. Det är bara människorna, som kan göra det irriterande.»

Det som hjälpte honom att bli vän med maskinen var hans stora intellektuella intresse. Många års läsning hade gjort honom till en vetande man. »Genombrottet ur de snäva horisonterna medgör frigörelse från maskinen», sade han. Det var inte maskinerna som riskerade att bli textilarbetarens handikapp, utan snarare låga löner och brist på engagemang.

Apropå lönerna tyckte Bergman att han själv klarade sig ganska bra, men det berodde på att han levde ensam och var sparsam. En arbetare med hustru och fem, sex barn hade det förstås mycket bekymmersamt:

»Då kommer också extrajobben med sitt hot mot familjelivet. Tänk er ett hem med tre, fyra barn, där båda föräldrarna arbetar! Modern har ambitioner att hålla rent och snyggt hemma och barnen får vistas mycket utomhus. De hänvisas till gårdar och gator, där tonåringar tar hand om deras uppfostran. Här finns orsaker att söka till växande barnkriminalitet.»

Det andra hotet var ointresset. Textilarbetarens liv måste göras rikare, menade Bergman. »Om han saknar intressen – fruktansvärt. Tillvaron blir gråtom, petitesser får väldiga dimensioner. Ett betydelselöst gräl kan ältas i månader i ett krampaktigt försök att ge livet spänning. Maskinen arbetar, ingenting händer. I vindstillat uppstår en trötthet, som lätt mognar till gnällighet och gnat. Och just därför är det livsviktigt att vi textilarbetare får en spänd och laddad fritid.»

Studiecirklar, böcker och teater skulle bli källor till vetande och fantasi. »Den reflekterande arbetaren klarar sig bättre än den enbart muskelstarka», ansåg Bergman. »Jag har sett hur klena men tankevakna arbetare ofta har lättare att bära skiftarbetets påfrestningar än de som bara litar till sin fysiska stronghet.»

»Intellektuell träning gör arbetaren till vän med sin maskin», fortsatte han. »Han ser på ett vaknare sätt hur den fungerar och varför den fungerar just så som den gör. Kan den inte arbeta på ett annat sätt? Varje förbättringsförslag till företagsledningar och företagsnämnder är ett uppmuntrande tecken.»

Maskiner och kulturintressen skulle frigöra arbetarna: »En automatiserad framställning gör arbetaren till tillsyningsman. Visst kommer det att krävas mindre arbetskraft. Men tiden är sprängladdad av upptäckter på produktionsområdena. Jag tror att sällsamma landvinningar kommer att ske. Det är säkert ingen fara för textilindustrins framtid. Fyra femtedelar av jordens befolkning saknar tillfredsställande klädförsörjning. Även om en textilindustri håller på att byggas ut i de underutvecklade länderna, får säkerligen Europa en väldig uppgift, när dessa folk äntligen skall ha sin rätt.»

Silverglansen

NÄR MUSEETS LEGENDARISKE vaktmästare Johan Källén på 1950-talet fick frågan om vad museibesökarna mest frågade efter, gav han tre exempel – dannikekvinnan, den gamla bilen och så *silvret* förstås.

Silverglansen finns fortfarande kvar, femtio år senare. Önskemål om att silvret skall visas på utställningar har ständigt återkommit. Den första silverutställningen ägde rum 1966 och nu, under hösten jubileumsåret 2003, visas det på nytt.

Borås museum och De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förening är ägare till en betydande samling silverföremål, tillverkade från slutet av 1600-talet till 1990-talet av smeder från Borås och Ulricehamn.

SILVERSTÄMPLARNA MED MÄSTARE, ort och år, ger oss möjligheter att identifiera smeder och deras miljöer. Under 1600-talet är ett tiotal guld- och silversmeder kända i Borås. Stadens förste silversmed var *Anders guldsmed*, som flyttade från Bogesund (Ulricehamn) till Borås strax efter stadens grundande på 1620-talet.

Under 1700-talet var fjorton silversmeder verksamma i Borås, vanligen två men ibland tre samtidigt. Yrket gick ofta i arv och

man var släkt med silversmeder i andra städer. Verkstäder övertogs inte sällan av unga mästare som gifte sig med änkan efter en äldre kollega.

Omkring sekelskiftet 1700 är *skedar* och *bägare* vanligast bland silverföremål. Bland annat finns många fina exempel på små karolinerbägare av boråsmästarna Orm Wibeck och Erik Broberg. De är ungefär sju, åtta centimeter höga och avsedda att dricka vin ur. Senare kom större silverbägare för öl.

Att »supa» innebar under 1600-talet att dricka flytande förtäring med sked (ordet soppa kommer av »supamat»). Skedar användes således för att äta mjölk och soppa med, men även brännvin. Långt in på 1700-talet hade man *brännvinsskålar*, som gick laget runt med en sked.

Under 1700-talet tillverkades även *tumlare*. Det var små koppar med rundad botten, avsedda för att dricka brännvin ur. Så småningom fick tumlaren både handtag och fotring och förvandlades då till *supkopp*.

Kaffe och te var nyheter under konung Fredrik 1:s tid. Då tillverkades de första *kaffe-* och *tekannorna* och litet senare även *sockerskrin*, *sockerruskor* och *gräddsäckor*.

Andra vanliga silverföremål var *dosor* för olika ändamål, exempelvis snusdosor eller luktdosor.

Boråssmederna tillverkade även kyrkligt silver – *kalk* och *paté* och *oblataskar*. Däremot saknas silverljusstakar nästan helt. Ett av ytterst få undantag är en kandelaber med två ljus från 1740-talet av Erik Wibeck, som nu ägs av och finns i Caroli kyrka.

*Karolinerbägare (nr 28758), tillverkad 1716 av Erik
Jonsson Broberg (1687–1723), inköpt till föreningen 1962.*

*Brännvinsskål (nr 72708), tillverkad
1699 av Orm Melkersson Wibeck (född
cirka 1643, död 1705), inköpt 1992.*

*Gräddsnpa i silver (nr 29166, inköpt till föreningen 1963),
tillverkad 1791 av mästaren Lorenz Lindegren i Borås.*

Detalj av kaffekanna (nr 40624), tillverkad av Haquin Holmquist (1772–1818), som arbetade i Borås från år 1800. Kannan var en gåva till föreningen 1969 från direktör och fru Gösta Osterman, Viskafors.

Den magiska naturen

DET FINNS ÅTSKILLIGT källmaterial, också från sjuhäradsbygden, med uppgifter om bondesamhällets urgamla tro på en magisk natur, som kunde bemästras med trolldom. I 1600- och 1700-talens domböcker redovisas exempelvis trollformler som har använts mot olika sjukdomar hos djur och människor. Genom nedtecknade vittnesmål och anklagelser kan vi även få en inblick i hur man förklarade sjukdomar, missväxt och olyckor.

Ett annat rikt källmaterial är folkminnesarkivens muntliga uppteckningar från första hälften av 1900-talet. Dessa beskriver den magiska naturen, så som den uppfattades i det gamla bondesamhällets slutskede.

Att utöva magiska konster var länge straffbart, både utifrån kyrklig och världslig lagstiftning. Det juridiska magibegreppet omfattade tre typer av brottsliga handlingar – *magisk skadegörelse*, *oskadlig magi* och *djävulsförbund*. Den oskadliga magin betraktades generellt som ett lindrigare brott än de övriga kategorierna.

Magisk skadegörelse var att med hjälp av trolldom orsaka död, sjukdomar och olyckor hos människor och boskap eller missväxt på grannens åkrar och ängar. Sådan svart magi kallades även *förgörning* (*maleficium*). Begreppet förgörning omfattade under

medeltiden all skada som ägde rum utan samband med yttre våld, alltså även förgiftning. Först mot slutet av 1600-talet började man skilja på trolldom och förgiftning som två olika kategorier av skadegörelse.

Oskadlig magi kunde innefatta många olika konster, exempelvis att bota sjukdomar, skydda sig mot magisk skadegörelse, avslöja tjuvar, återskaffa bortkomna ägodelar, se in i framtiden, göra någon förälskad, skaffa jakt- och fiskelycka, begränsa eld eller offra vid träd, sjöar eller källor.

Att ingå *djävulsförbund* kunde exempelvis innebära blåkullafärder eller kontraktsskrivning med Djävulen.

Den medeltida landslagens högmålsbalk innehöll två paragrafer om magisk skadegörelse. Om förgörningen (orsakad av magi eller förgiftning) fick dödlig utgång utdömdes dödsstraff, men vid lindrigare skador gällde böter.

Under 1500- och 1600-talen började de lägre straffskalorna att tillämpas även vid icke-skadlig magi. Under 1600-talet började man också använda sig av Guds lag vid grova trolldomsbrott. Ännu under 1700-talet förekom domar grundade på Mose lag i bibeln. Sista gången det skedde var 1733, året före den nya lagen.

I slutet av 1600-talet reglerades trolldom och vidskepelse i två stadgor om eder och sabbatsbrott 1665 och 1687. I 1665 års stadga fastställdes att sådana som försyndar sig med trolldom eller förpliktelse med Satan skulle »hårdeligen straffas». Stadgan från 1687 kompletterades med straffsatser. Skadlig magi och djävulsförbund betydde dödsstraff. Oskadlig magi medförde böter, fängelse vid vatten och bröd, gatulopp eller risslitande, beroende på brottet och personen.

I 1734 års lag behandlades magisk skadegörelse och oskadlig magi i missgärningsbalkens andra kapitel »om trolldom och vidskepelse», medan djävulsförbund ännu lydde under de äldre stadgorna:

Missgärningsbalkens andra kapitel (Sveriges Rikes Lag 1734):

1§. Var som brukar trolldom och skadar annan till kropp eller egendom och varder med fulla skäl därtill vunnen, miste livet. Får någon död därav, då skall man steglas och kona halshuggas och i båle brännas. Har man låtit trollkarl det göra eller hjälpt till att den gärning fullkomna, vare lag samma.

2§. Far någon med spådom, signeri eller annan vidskepelse, böta första gången tio daler, eller mera, till fyrtio daler, allt som brottet är till, eller sitter i häkte vid vatten och bröd. Gör han det annan gång, böte dubbelt. Söker någon råd eller bot hos signare eller spåmän, böte fem daler, eller mera, till tjugo daler, som brottet är till, eller plikta med fängelse vid vatten och bröd.

I sjuttonde kapitlet användes termen förgörning, men nu enbart i samband med förgiftning. Om man dödade någon med förgift skulle man dömas till halshuggning (varefter män skulle steglas och kvinnor brännas i bål).

Skadlig magi avkriminaliserades genom konung Gustav III:s förordning 1779. I upplysningstidens anda hade attityderna förändrats, såtillvida att det inte längre ansågs möjligt att tillfoga någon skada genom trolldom. Brottet existerade inte längre.

Oskadlig magi, i lagtexten kallad vidskepelse, avkriminaliserades först 1864. Därefter omfattades sådana konster enbart av bedrägeribegreppet.

Djävulsförbund omdefinierades som vidskepelse 1779.

Äldre föreställningar om sjukdomar och plågor

»Allt ont var ett levande väsen, som går bort och viker undan, när det talade ordet ökar makten av människans vilja», skrev Gunnar Olof Hyltén-Cavallius på 1860-talet i ett försök att förklara folkets syn på orsakerna till sjukdomar och andra plågor.

Sjukdomar uppstod när någon slags sjukdomsandar trängde in i kroppen, aktiverade på olika sätt – av *trollkunniga, onda människor* genom förgörning, av *döda människor* eller »*gastar*» genom beröring (blev man gastkramad uppstod en plötslig sjukdom med illamående, frossbrytningar, huvudvärk och allmän värk eller ömhet i kroppen), av *naturväsen* (blåst från älvor, skott från troll eller bitt av näcken) eller av *vissa djur* (kråkfåglar, ormar, grodor eller bitt av maskar). »All slags sjukdom på människor, liksom på djur och växter, var icke annat än förgörning, vållad av olika naturväsen», fortsatte Hyltén-Cavallius.

Däremot är det svårt att utifrån källmaterial som domböcker och uppteckningar identifiera den kristna tankegången om Guds straff som förklaring till sjukdomar, missväxt och andra plågor, i varje fall inte hos bondebefolkningen. Den förklaringen var kanske vanligare bland de lärda och prästerskapet.

Självfallet såg man rationella sjukdomsorsaker i exempelvis benbrott, sårskador och ormbett, men i många fall ansågs sådana olyckor ha en magisk bakgrund.

Som motmedel mot sjukdomsandarna kunde det uttalade ordet fungera (*signeri*), oftast i kombination med rituella handlingar (*lövjeri*). En mängd olika slags *magiska föremål och ämnen* fanns också att tillgripa.

Signeri (läsande)

Med signeri menas verbal magi, alltså läsande av ord och trollformler. Man kan dela in formeltyperna i *manande* och *episka trollformler*, även om de inte alltid är renodlade.

I de *manande* trollformlerna vänder sig läsaren direkt mot föremålet för formeln. För att korna skulle trivas hemma kunde man läsa: »Du skall vara här i båset, som nyckeln i låset.»

Att »stämma blod» innebar att stoppa blodflöden med hjälp av trollformler. Även här användes manande formler. I Härna (Ås härad) lästes exempelvis följande:

Jag stämmer blod,
som Herren stämde Noaks flod.
Och förr än hans namn är nämnt,
skall blodet vara stämt.
Stanna, inte rinna.
I Guds faders, sons och den helige andes namn.
Amen.

De *episka* trollformlerna är berättande. Bland dessa kan vi urskilja två huvudtyper – *mötestypen* och *vandringstypen*.

Trollformler som tillhörde kategorin *mötestypen* kunde bestå av »onda mötet» eller »goda mötet».

I det *onda mötet* berättas om ett möte mellan gudom och sjukdomsdemon. Den typen av formel användes mot sjukdomar som *onda bettet*, *rosen* och *gastkramning* eller *tandvärk*.

Det äldsta exemplet finner vi på en assyrisk kilskrift. En tandmask möter guden Ea. Formeln börjar:

Masken kom gråtande inför solgudens ansikte.
Inför guden Eas ansikte kom dess tårar.
– Vad ger du mig att äta?

Det äldsta europeiska belägget är från 200-talet efter Kristi födelse och skildrar ett möte mellan en demon som orsakar huvudvärk och gudinnan Artemis.

När Carl von Linné reste i Småland 1741 hörde han hur vidskepelsen levde kvar i Lenhovda. När man skulle kurera gastkramning (man hade alltså blivit kramad av en död människas ande), lästes sjukdomsdemonen bort med följande ord:

Wår Herre Chrest och Santa Peer
De ginge seg den wäjen fram
Så möter dem en döer man
Då sa wår Herre å Santa Peer
Te den döa Mannen:
Hwa ska du gå?
Den döa mannen sa
Ja ska gå te N.N.
Hwa ska du där?
Sa wår Herre å Santa Peer.
Ja ska krysta honom så hierta-bloet ska rotas.
Näj dä ska ja förwäira dei.
Ja ska lägga deke unde ståk och stojin
så at du ska giöra ingen man mojin.

I det *goda mötet* beskrivs ett möte mellan gudom och den sjuke. Dessa formler användes i Sverige främst i botande av *modstulna* (*maktstulna*) *skapatur* (djuren var slöa och hängde med huvudet och troligtvis förgjorda av någon trollkunnig).

Även det goda mötet beskrivs i skrift hos assyrierna. Eas son Marduk ser den sjuke och går till sin fader och ber om råd.

Vandringstypen saknar dialog. Istället är det handlingen som står i förgrunden. Ofta användes sådan läsning mot *vrickningar* («*vredet*») hos hästar. En trollformel som tillhör denna typ påträffades 1841 i den tyska staden Merseburg och tros vara avfattad på 900-talet, troligen med ursprung i gammal hednisk trolldiktning:

Phol och Wodan redo till skogen.
Då vart foten vrickad på Balders fåle.
Då galdrade Sinhtgunt över honom
och Sunna, hennes syster.
Då galdrade Frija över honom
och Folla, hennes syster,
Då galdrade Wodan över honom,
galdraren framför andra:
»Om benvred, om blodvred, om ledvred:
det vare ben mot ben, blod mot blod, led mot led
såsom limmade!»

Denna formel är kanske ett ättelägg av en mer än 1 500 år äldre indisk besvärjelse, i Atharvaveda:

Må märg förenas med märg! Led mot led!
Väx, du förstörda kött!
Helas, du söndriga ben!
Må märg växa i märg!
Må hud dragas däröver!
Blod omstömme benen!
Sena, väx i sena.

Så sent som på 1870-talet lästes följande mycket ålderdomliga trollformel (dock med en sista rad som har tillkommit med senare tiders krav) i Fogdö i Södermanland mot brutet och vridet:

Dåve red över vattubro,
Så kom han in i Tive skog.
Hästen snava mot en rot
och vrickade sin ena fot.
Gångande kom Oden:
»Jag skall bota dig för vred,
Kött i kött, ben i ben.
Jag skall sätta led mot led
och din fot skall aldrig
sveda eller värka mer!»
I hel. Treenighetens namn. Amen

Lövjeri (ritualer)

Med lövjeri menas rituella, magiska handlingar, oftast utförda i samband med läsande.

Grundläggande var *händernas* och *andedräktens* botande förmåga. Med händerna gjordes korsande, handpåläggningar och strykningar. Andedräkten var livskraften. När en förälder idag blåser på sitt barns sår utförs således en urgammal magisk sjukdomsbotande handling.

Att *smörja skålgropar* eller *älvkvarnar* (en slags hällristning i stenblock och hällar bestående av små cirkelformade fördjupningar) var också en mycket gammal sjukdomsbotande ritual, som fortfarande brukades omkring sekelskiftet 1900, då med

flera syften än rent sjukdomsbotande. På 1880-talet gick änkan Kajsa på Tån i Gingri (Ås härad) till en älvkvarnsten samma höstmorgon som hennes dotter skulle resa iväg till Stockholm. Hon smorde groparna med en ljusbit av talg och lade sedan i några ulltottar »för att det skulle gå dottern väl».

År 1739 beslutade häradsrätten i Torstuna (Västmanland) att man skulle spränga, bränna och förstöra den berghäll med älvkvarnar, där Margareta Hansdotter hade smort älvkvarnar för att bota en sjuk man.

Smörjande av älvkvarnar var närmast ett slags *offer*, som även kunde lämnas i jättegrytor eller källor. Det mest dramatiska sjukdomsbotande offret var *människooffer* i form av levande begravingar under epidemier av pest, kolera eller rödsot. Även om sanningshalten kan anses tveksam, så finns ett stort antal uppgifter om detta i sjuhäradsbygdens folkminne. Bland annat berättade Agnes Rosén (född 1865) i Borås 1941:

»Jag minns som en dröm, men jag kan inte klara det riktigt, men jag vet att mamma talade om, att de begravde en flicka levande en gång. Men om det var för att bli av med någon farsot, om det var när koleran gick, det kan jag inte klara. Men de skulle ha begravt henne i södra hörnet på kyrkogården kring Caroli kyrka. Men det har väl varit förfärligt längesedan, för så barbariska kan de väl inte ha varit på länge.»

Efter dödsolyckor eller mord längs vägar ville man inte passera platsen utan att kasta småsten eller kvistar som skydd mot den döde. Så småningom bildades ett *varp* eller *offerkast*. Sådana högar av sten och kvistar var vanliga längs vägarna förr i tiden, men de flesta har tagits bort när vägarna har byggts ut.

I skogen intill Assmundarets gamla kyrkoväg i Vänga socken (Vedens härad) finns ännu ett varp kvar som minne efter ett dödande slagsmål mellan två vallpojkar.

Att *rita tecken* och *symboler* var också ett sätt att undkomma sjukdomar och olyckor. Vanliga sådana var kors, femuddar, runor och olika slags bokstavsserier.

Värk och bölder kunde *sättas bort* i träd eller väggar. Matilda Andersson (född 1866 i Varnum) berättade 1933 om den kloke gubben Nils Andersson (Suttingen kallad) på Suttatorpet i Varnums socken (Ås härad), som kunde sätta bort tandvärk. Det gick till så, att patienten fick peta sig med nio trästickor i munnen, så att det kom litet blod på varje sticka. Därefter satte Suttingen in stickorna till en tredjedel med den blodiga ändan inåt i nordsidan på ett träd eller en stock i ett hus, under det att han hela tiden mumlade en formel. Tandvärken skulle inte återkomma förrän stickorna hade ruttnat, försäkrade gubben.

Träd med knöliga utväxter på stammen misstänktes ofta vara bortsättarträd. Sådana ville man helst inte röra.

Engelska sjukan hos barn botades bland annat genom *smöjning*, som gick ut på att dra barnet genom hålet på ett *vårdbundet* (*valbundet*) träd. Hålet skulle ha bildats genom sammanväxning av stam och gren.

När folk kände matleda och kraftlöshet, »om det var någon som var litet hängedålig», sade man att de hade *gulsjuka* eller *gulsot* (inte att förväxla med ordets nutida betydelse). Det fanns olika metoder att bota gulsjuka. Den vanligaste var att *mäta bort* sjukdomen med en gul tråd, att *måla för gulsjuka*. Ända in på 1900-talet fanns personer som behärskade denna konst.

Karl Janson i Rångedala har berättat om Eva på Slätta (i närheten av Byttorp i Rångedala), som »mätte» patienten från hjässan till hälens underkant med en tråd. Hon klippte sedan av tråden efter denna längd och mätte med samma tråd från personens ena hand över skuldrorna till andra handen. Visade det sig då att tråden inte räckte ut till fingerspetsarna, då förefanns »gulsjuka». Med ledning av avståndet mellan trådänden och fingerspetsarna kunde hon räkna ut hur många veckor sjukdomen varat. Därefter knöts trådändarna samman. Gumman tog dem mellan sina händer så att den liknade en garnhärva och lät trådarna korsa sig mellan händerna så att det bildades trianglar. Genom dessa trianglar skulle den sjuke spotta. Sedan knöts tråden om patientens ena ben, där den skulle sitta kvar i tre dygn.

Men behandlingen var inte färdig med detta. Gumman skulle ha en liten bit som avklippes från den behandlades kläder. Varje morgon under tre dygn skulle den sjuke hälla litet av dagens första urin i elden och på tredje dagens morgon skulle även tråden klippas från benet och kastas i elden. Ofta uppmanade Eva sina patienter att aldrig gå ut fastande om morgnarna, utan att åtminstone äta en sockerbit. För att behandlingen skulle göra nytta, måste hon ha betalning. Man fick ge så mycket man ansåg sig ha råd med. Vanligtvis blev det någon tioöring.

Andra sjukdomsbotande ritualer kunde vara *skjutning* (man skjöt bort förgörningar som trollskott eller finnskott, med små pilbågar eller i sen tid bössor), *magisk smorning* (mot engelska sjukan användes en salva med nio ingredienser, bland annat dyvelsträck). Knarren (skada i handleden) skulle *huggas bort*, stolsteget (vigel i ögat) skulle *borras bort*.

Magiska föremål, ämnen, djur och växter

I samband med läsningar och ritualer användes mängder av olika slags föremål och ämnen, liksom vissa djur- och växtarter, som ansågs besitta magiska krafter. Här följer några exempel.

Många föreställningar har knutits till *mord* och *självord*. Dödsdömdas och mördares kläder ansågs ha särskilda egenskaper, liksom *mordvapen* och *föremål från avrättningsplatsen* (till exempel spetsgårdsstavar) eller *rep* som självmördare hade använt vid hängning.

Fallandesjukan (epilepsi) och engelska sjukan kunde botas med *mördares blod*. Det finns åtskilliga berättelser om människor som efter en halshuggning rusade fram för att försöka få tag på den avrättades blod. Efter poströvaren Johannes Löfs avrättning på Ås härads galgbacke (nära Nitta samhälle) den 13 september 1854 skrev Borås Tidning en dryg vecka senare:

»Det finns personer, som kunnat bekväma sig att dricka av den avrättades ännu rykande blod. Detta har dock hänt och till och med vid ovan beskrivna tillfälle. Den vidskepelsen är gängse bland allmogen, att sådana olyckliga som lida av fallandesjuka skola bli botade därigenom, att de genast dricka av en avrättads blod.

Vid Löfs avrättning var fler av dessa olyckliga sjuklingar närvarande och begagnade sig av den angenäma kuren. Sedan de upphämtat och sörplat i sig det vämjeliga, rykande medikamentet, så att de såg ut om mun som kannibaler, löpte och rände de omkring som galningar.»

Johanna i Aplakulla (född 1846 i Bredared) berättade 1934 om en gammal gumma från Gamsen, som gick och botade för

engelska sjukan. En som hette Danielsson hade hängt sig och de hade grävt ner honom vid ett led (grind). Hon hade varit och fått något av hans kropp och det använde hon som botemedel.

»Ja, hon hade grävt där och samlat till sig något av liket.»

Människoskelett, *döingaben*, kunde användas både som amuletter (skyddsmedel) och i sjukdomsbotande syfte. John Alfredsson i Sandhult (Vedens härad) berättade 1930 om en kvinna som hette Lotta och bodde i Hedareds by. En gång när hon hade tandvärk så gick hon till kyrkogården och letade upp ett ben efter någon död människa. Sedan skulle hon kratta i tanden med benet och tandvärken skulle gå bort. Om kvällen hörde de i gården där Lotta bodde någon person som klappade på dörren och ville in. Då sade Lotta: »Dä ä Nils som vill ha sin skult (huvud) igen.»

Därmed menade hon att det var den döde som kom och ville ha sitt ben tillbaka. Hon kanske hade tagit ett ben som hade suttit i huvudet på den döde.

Vissa djur och växter kunde också användas i magiskt syfte. Att stoppa ned en levande *orm* i ett hål i fähuströskeln eller att hänga upp en död *skata* över fähusdörren medförde tur i ladugården.

Älvablåst botades med *älvanäver*. Uppgifterna om vad som avsågs med älvänäver varierar, men oftast nämns lungmossan (en levermossa med det latinska släktnamnet *Marchantia*), som bör ha varit vanlig i det svedjade bondelandskapet – med en nästan oändlig spridningsförmåga och mycket lätta sporer hör den till de arter som först återerövrar den sterila marken efter en brand och preparerar på det viset marken för ny växtlighet. Ibland omtalas dock olika arter av lavar och även vanlig näver som älvänäver.

Augusta Göransson (född 1860 i Toarp) berättade att man tog en sorts näver från träden, lade på ett lock och tände eld på det. Man höll sedan det nakna barnet över det, så blev det friskt från älvablåsten.

På björkar och andra lövträd ser man ibland förkrympta toppskott, som bildar stora risbollar, liknande skatbon. De kallades *marevasar* eller *häxkvastar* och ansågs ha magiska egenskaper. Kvastarna orsakas av en parasitisk svamp (*Taphrina*), som infekterar värdväxtens skott, vilket medför att skottet förgrenar sig onormalt rikligt. En art som heter *Taphrina betulina* angriper glasbjörk. Andra *Taphrina*-arter infekterar andra lövträd.

Marevasar användes som skyddsmedel i fähus och stall mot *maran*, en sorts varelse som oroade och red folk och kreatur under nätterna. Man kunde vakna på natten av att man tyckte att en person satt grensle över bröstet och om kreaturen om morgnarna var svettiga i ladugården troddes att maran ridit dem. Men om man hängde upp en kvast i taket över djuret kunde maran förledas att rida denna istället för djuret.

Kikbär (ångerkorn) på enbuskar användes kokta i mjölk mot kikhosta. De kunde också ges till kreatur som inte ville äta.

Om barn hade en beläggning på tungan (torsk eller »tröschen») botade man denna åkomma genom att skära av en gren från *brakved* (»tröschebuske») och av denna göra en liten ho, ur vilken barnet gavs att dricka litet av moderns mjölk.

Även *hasselkvistar* och *flygrönn* (rönn som har planterat sig på något ovanligt ställe, exempelvis i en trädklyka) omtalas ofta i magiska sammanhang.

Många kloka gubbar och gummor hade en *trollpåse* med diverse småsaker. Där kunde finnas *vitlök*, *sabadillfrö* (lusfrö, frön från en sorts lökväxt), *violrot* (rot från olika Iris-arter i medelhavsområdet), *dyvelsträck* (illaluktande gummiharts från en sorts umbellat som växer på Persiens och Afganistans stäpper), *bävergäll* (starkt luktande sekret i körtelsäckar hos bäver), *svavel*, *arsenik*, *småstenar* och annat smått och gott.

Malm från kyrkklockor eller spån från mässingljusstakar betraktades som verksamma medel mot benskörhet hos kreatur och benbrott på människor. Oscar Johansson (född 1876 i Brämhult) berättade 1941:

»Det är så med våra klockor i Caroli kyrka än idag, att de är naggade i kanten. Det är tydligt, att de har skrapat malm av Caroli klockor, fastän de är omgjutna så sent som 1825.»

Orsten (antrakonit, en slags kalksten som bildar bollar eller lager i alunskiffer och som kunde hämtas från Skaraborg) användes att bota sjuka kreatur med. Augusta Göransson berättade 1951, om hur det kom gubbar från Vilske-Kleva med orsten. »De böstade orsten och gav sjuka kreatur i degar.»

Kvinnomjolk användes som skydd mot vådeld. Från Blidsbergs socken omtalas en kvinna, som gick runt svedjelanden och mjölkade. Även gamla *stenyxor* (åskviggas) skyddade mot vådeld. Adelsmannen Åke Rålamb skrev 1690 att det var lämpligt att gå ett varv med en åskvigga, innan man tände svedjan.

Slagvatten togs upp vid kvarnar av det vatten som stänktes av hjulen och hjälpte mot slaganfall.

Vid farsoter av olika slag kunde man dricka sitt eget *urin*.

Att rita eller karva in en femudd var ett av många olika skyddstecken.

Här är en femudd inskuret i botten av ett ystekar (nr 3882) från Molla socken (Gäsene härad), inköpt till föreningen 1910.

Ladugårdströskel (nr 17491, gåva av August Johansson från Rosendal i Apledred) med sex hål, varav tre har urtagna pluggar. I hålen har man stoppat ner och stängt in levande ormar.

För att få tur i ladugården skulle man holka ur en grop i fähus-tröskeln. I detta hål skulle man lägga en levande orm och spika över en bräda, berättade Salomon Karlsson i Dollebo (Varnums socken, Ås härad) på 1930-talet. »Då var det bestämt och troddes att det blev tur med kreaturen. Och på flera gårdar som jag vet hade de alltid en död fågel, en skata, över fähusdörren. Ja, då skulle det vara god tur med all deras boskap. Ja, det var mycket i folktron, ärvda efter föräldrar på 1800-talet, ja, även mycket kvar från 1700-talet.»

I en intervju med Matilda Andersson (född 1866 i Varnum) fick vi ungefär samma kunskap: »Till skydd för kreaturen borrhade man ibland ett hål i tröskeln till fähuset. I hålet instoppades en levande orm, varefter en plugg sattes i hålet.» Hon berättade även att för att en nyinköpt ko skulle trivas, kunde man ta en bit av hennes svans och fästa den över dörren till fähuset.

Att Salomon Karlsson hade rätt som härledde bondens folktro ner till 1700-talet kan vi se i Marks härads dombok 1724. Bonden Jöns Andersson i Örby Sund var då anklagad för att ha »nedlagt en levande orm uti dess fähuströskel, sedan han förut med ett borrh gjort i samma tröskel ett hål». Han förklarade att han hade gjort detta »i tanke att hans boskap, som en tid varit mycket sjuk och skabbig, skulle därigenom bli frisk, vetandes intet vidare någonting därmed än de, som brukar skjuta och hänga skator i stallen för hästar». Här får man intrycket att det i äldre tider fanns en uppdelning, så att levande ormar nyttjades i nötkreaturens fähus och döda skator användes i stallen hos hästarna.

Häradsrätten valde att inte kalla detta för vidskepelse och Jöns Andersson friades.

*Trollpåse (nr 7534) med innelig-
gande flaska. I påsen har funnits
vitlök (för att »fördriva skråen»
med), svavel (till hjälp mot
»peggar»), sabadillfrö (till att
fördriva löss med) samt
dyvelsträck (»för mot»).*

*»Peggar» var mindre bölder eller
små inflammationer.*

*»Mot» var något osynligt ont som
man mötte. Det kändes som något
isande i kroppen och kunde
orsaka olika slags sjukdomar.*

*Denna pung har burits av torpa-
ren Johannes (»Markel») eller
hans hustru Markelsa. Den
skänktes av Gustaf Källman i
Hällstad 1926.*

Orsten (nr 16453). På registerkortet till detta föremål finns bifogad en lapp med följande text:

»I mitten och senare hälften av 1800-talet fanns i Brunstorp Kaggården ett stycke orsten, stort som ett människohuvud. Från denna sten knackades flisor som stöttes i en mortel till fint pulver och inältes i deg av rågmjöl eller havremjöl för att ges korna in när de hade kalvat. Det var välgörande, dels för att efterbördens skulle lossna fort (de ble fort rena), dels för välbefinnande i allmänhet. På de senaste 25 åren har stenen icke använts och anses för närvarande icke ha annat värde än att placeras i avdelningen för forntro i Borås museum. Från Gustav Källman, Brunstorp, 1936.

Orsten var fordom en mycket allmän medicin för nötkreatur och fanns snart sagt i varje gård.»

Trolldom och vidskepelse i domböckerna

I och med att de magiska konsterna var straffbara kan vi få ganska mycket kunskap om denna föreställningsvärld i äldre rättegångsprotokoll. Domböckerna under 1600- och 1700-talen är fyllda med information om både skadlig och oskadlig magi. Litet mer tunnsått är det i 1800-talsmaterialet, beroende på att synen på handlingarna hade förändrats efter upplysningstiden. I domböckerna kan vi till och med få veta vilka trollformler som användes i sjuhäradshäradshuset!

Här följer några exempel på vad rättsprotokollen kan berätta.

Börta i Anghester

I den nordvästra delen av Tvärreds socken, vid Tolken's södra ände, finns en grupp gårdar som av någon anledning juridiskt och kameralt i äldre tider fördes till Varnums socken i Ås härad. Dessa gårdar kallades Handbolaget och bestod av Anghester, Blackered, Brossered, Fornabo, Hand, Handvik, Komsgäld (Komskalet) och Kärrabo.

Det var vid en stämma i Komskalet 1686, som bonden Per Håkansson i Fornabo träffade länsmannen Johan Andersson och berättade för honom att hustru Börta i Anghester hade hotat att förgöra grannarnas boskap.

Börta (som var gift med Nils Nilsson, »en enfaldig gammal inhyses gubbe») inkallades till ett ting med Ås häradsrätt den 4 oktober samma år.

Börta nekade till anklagelsen men när Anders Persson i Brossered berättade att hon hade varit hos honom och signat en ko som var sjuk, tvingades hon medge att hon brukade bota sjuka kreatur genom signeri, men hon tyckte inte att det var något konstigt med det. »Mången ärlig människa brukar det som jag brukar», menade hon. Hon uppmanades att tala om vilka ord hon använde vid botandet av kon i Brossered och därmed får vi möjlighet att ta del av trollformler i bygden i slutet av 1600-talet. Den första formeln hon presenterade för nämnden var en mötesformel av typen *goda mötet*:

Jesus Christus gåhr sigh till stätte,
dher hans wällsignade son honom mötte,
hör du min wällsignade son,
hwy äst du så bleeker och blåå,
jagh skall dig bota med tyo mine finger och 12 guds englar,
i nampn Guds faders sohns och den h. andes.

Dessa ord skulle hjälpa för en sjukdom hos kor och hästar som hette »necken», men som hon kallade »skalcken». Uppenbarligen var det fråga om en skada som ansågs orsakad av *näcken*. Trollformler av denna typ brukade användas vid botande av »modstulna kreatur».

Börta berättade att hon hade lärt sig denna trollformel av »salige Gunnar» i Byttorp (Rångedala), när hon tjänade piga hos Lars Andersson i Sjögården (Toarp) och Gunnar var där och läste dessa ord över ett sto. Hon angav också flera i grannelaget för liknande signierier, nämligen Anders i Blackered, Nils i Kärrabo och Gunnar i Anghester, något som hon dock senare tog tillbaka.

Nästa trollformel som hon bekände sig ha brukat var en klassisk ramsa (av *vandringstypen*) mot »vredet» på hästar:

Jesus Christus redh sigh öfver een broo, sin fåhle han wredh,
han af honom steg, och signade wredh,
och satte leedh emoot leedh,
kiött emot kiött,
blodh emot blodh,
i nampn Gudh faders sons och den h. andes.

Den formeln hade hon lärt sig av Ella i Byttorp, som vid den tiden var avliden. Börta hade använt dessa ord hos Store Per i Hand för att bota en häst, som hade vrickat sig. Börta berättade att hästen blev bra, men hon fick ändå inte mer i lön än en kaka. Denna formel skulle helst läsas under tidegården, sade hon, och behärskades även av Nils i Kärrabo.

När Bengts barn i Komskälet fick »onda bettet» gick Börta dit och läste en mötesformel av typen *onda mötet*. Onda bettet tycks ha varit en benämning för en smärtsam inflammation i fingrar eller tår – »den onda betan» aktiverades av bett från trådfina maskar i vatten, antagligen tagelmaskar.

Jesus Christus och S. Maria gingo dhe sig åth vägen fram,
mötte dhe dhen onde beetan,
dhe frågde hwardt denn onde betan skulle gåå,
då swarade den onde betan iag skall gå till N.N.
då swarade S. Maria och Jesus,
du skalt intet hans kiött slyta,
och intet hans blood lapa,
i nampn Gudh faders, sons och den h. andes.

Även denna formel hade Börta lärt sig av Ella i Byttorp.

Nämndens arbete slutade för dagen och rättegången skulle fortsätta nästa morgon. Under tiden skulle Börta sitta fången i häradshäktet. Något protokoll från påföljande dag finns emellertid inte. Svaret kom i protokollet från häradsrätten den 11 mars 1687. Där får vi veta att Börta hade rymt ur häktet efter rättegången den 4 oktober 1686, men nu var hon åter fången och inställdes för häradshövdingen och de tolv nämndemännen.

Börta hade ju angivit Gunnar i Anghester, Nils i Kärrabo och Anders i Blackered för signeri, men dessa nekade och Börta tvingades återkalla sina beskyllningar mot dem. Nils berättade för rätten att Börta hade hotat honom och därefter hade han fallit av en häst, hans hustru blivit sjuk och slutligen kastade en ko från sig kalven – svart magi genom förgörning alltså.

Per Håkansson i Fornabo steg sedan fram och beklagade sig, att sedan Börta hade börjat gå runt i gårdarna för att signa, så hade hans djur blivit sjuka. Längre kom man inte. Dagen därpå avkunnades domen. Eftersom ingen hade dött som följd av hennes trollkonster, kunde hon inte bestraffas efter högmålsbalkens sjätte kapitel:

VI. Capitel. Förgör noghor androm medh Truldom:

Förgör man manne eller konu, kona konu eller manne medh Truldom, swa at han eller hon far Dödh af: Miste Lif sitt fore tolika gerning. Man skal steghlas, och Konu brännas.

Man konstaterade emellertid att Börta måste dömas för sina hotelser mot Per i Fornabo och för att hon hade orsakat stor

förargelse med sitt signeri och missbrukat Guds namn. Det lagrum som passade bäst var högmålsbalkens femtonde kapitel, som uppenbarligen tillämpades i sådana fall, innan straffsatsen i kungliga stadgan 1687 hade kommit. Hon kunde dock inte dömas till böter, eftersom hon saknade pengar. Istället skulle hon »slita ris framför tingsdörren och stå uppenbar skrift».

XV. Capitel. Om noghor bär Forgerninga a annan, huru thet skal ransakas. Bär kona eller man noghrom Forgerninga, warder baar och ataghin: Tha skal han eller hona takas och i Fiätur sättias, och swa til Tings föras, och the samma forgerninga medh them. Thet skula tolf män wita, hwar han eller hon hafwer the forgerninga giort eller ey. Wäria the them, warin saklöse. Fälla the them: Fällis ath fyratighi Markom til treskiptis, Konunge, Malsäghande, och Häradhe.

1.§. Hafwer ther noghor Dödh af lutit, och kärissidhan, Witin thet och tolf män: Wäria the han eller hona, Warin saklöse. Fällas the: Tha ägher hon i Baale brinna, och man stäghlas.

Gårdkvinnorna i Holmen

Samma lagrum, högmålsbalkens femtonde kapitel om förgörning, användes 1664 mot två bondhustrur i Holmen (i Rångedala, Ås härad) – Ingrid Andersdotter och Kerstin Svensdotter.

Kvinnorna var misstänkta för att ha försökt förgöra deras granne Jöns Svenssons åker och kreatur i Vevelhult. Någon hade fått veta att de en midsommarnatt hade gjort upp eld på Jöns Svenssons åker, som låg i samma gärde som Holmens åkrar, varpå de skulle ha tagit ogräs från Holmens åkertegar samt hår från Jöns Svenssons boskap och lagt i brasan.

Kvinnorna fördes till tinget, där de envist hävdade att deras mening aldrig hade varit att göra någon skada, utan att finna den person, som var orsak till all olycka de haft på sin boskap den senaste tiden – de trodde alltså att deras djur var förgjorda.

De hade beklagat sig för en trollkunnig lösdrivare från Kinds härad. Han hade då givit dem »något litet inlagt uti ett papper» och bett dem göra eld på åkern, så skulle den komma fram som var orsaken till deras boskapsolycka. Även den som hade stulit ett sto och en stut från Ingrid skulle visa sig. Men ingen syntes till.

Jöns sade sig inte ha märkt någon skada på sin åker, där elden hade gjorts upp. Häradsborna och tingsallmogen tillfrågades om dessa kvinnor »plägade fara med sådant kockleri», men alla svarade att kvinnorna var »ärliga och hederssamma» och hade enbart låtit sig luras av lösdrivarens lögnaktiga ord. Ändå dömdes de att böta tillsammans 40 marker för samma »kockleri och förgörning», enligt högmålabalkens femtonde kapitel.

Trolldom i borgrätten

Torpa gods hade ett eget rättsväsende under 1600-talet, nämligen *Torpa borgrätt*, sammansatt av en juridiskt utbildad lagläsare och en nämnd av tolv bönder från godset. Denna domstol kunde avgöra tvister och brottmål inom godsets ägoområde. Domarna underställdes den högadlige ägaren av Torpa.

Borgrätten på Torpa fällde sin sista dom 1691. Året därpå avskaffade konung Karl XI landets borgrätter. De hade hunnit bli omoderna och oförenliga med en enhetlig lagskipning.

En rättegång som hölls vid Torpa borgrätt den 23 februari 1682 innehöll anklagelser om trolldom. Protokollen ger oss även intressant kunskap om den tidens sjukdomsuppfattning, inte bara hos allmogen, utan även hos aristokratin. Torpa gods ägdes av greven och riksamiralen Gustaf Otto Stenbock, men han var inte själv närvarande under rättegången, som istället övervakades av hans frälsefogde Bryngel Stenman. Lagläsare var häradshövdingen Samuel Ehrencrona.

De tolv nämndemännen räknades upp i protokollet, nämligen Mickel i Lindevik, Anders i Korsbacka, Olof i Stålabo, Peder i Forsa, Jon i Torp, Sven i Skedeskamma, Sven i Boanäs, Lars i Kärrabo, Arvid i Skattegården, Anders i Ingestorp, Jöns i Läckeryd och Gustaf i Berg.

Lars Olofsson i Sävshult i Ljushults socken steg fram tillsammans med sin hustru Börta Hansdotter. De berättade och »högeligast beklagade» hur Börta en tid hade besvärats av en svår sjukdom och haft desperata tankar om självmord. Hon hade ätit dåligt och kunde varken uträtta sitt vanliga hushållsarbete eller läsa sin kristendom.

Lars och Börta hade börjat misstänka att orsaken till hennes problem var, att deras »gårdkvinna» (gårdbo, grannen på samma gård) Ingrid Björnsdotter hade utövat trolldom och förgörning mot henne. En gång, när de var på hemväg från Ljushults kyrka, skulle Ingrid ha »jättat och lovat henne ont» under ett gräl om en kålgårdsgärdesgård i Sävshult.

Lars hade fått sina misstankar bekräftade av en klok gubbe, den gamle Nils Eriksson på Dalen i Mellby socken (Bjärke härad), som han hade besökt för att få botemedel mot sin hustrus svåra

sjukdom. Gubben hade svarat honom, att besvären berodde på gårdkvinnans magi. Som medicin fick Lars en papperslapp »med några ord på» av gubben. Denna lapp skulle de sy in i Börtas kjortelfäll, vilket de också gjorde. Och hon hade strax därefter känt sig bättre. När detta blev känt vid borgrätten, kom även Lars och Börta att misstänkas för vidskepelse.

Efter den allvarliga anklagelsen om förgörning fick Ingrid Björnsdotter och hennes man Sven Larsson i Sävshult stiga fram till lagläsaren och försvara sig. De nekade förstas och hävdade att de varken hade hotat Börta eller utövat trolldom mot henne.

Istället kom paret med en annan, men lika märklig förklaring. Börta skulle ha blivit sjuk av att hon hade rört vid en självmördares kropp. Strax före midsommar 1681 hade en gammal kvinna skurit halsen av sig i Sävshult och Börta var den som hade funnit kroppen och olyckligtvis även tagit på den.

Börta skulle genast ha beklagat sig, berättade Sven och Ingrid, att i samma ögonblick hon rörde kroppen, hade hon »fått en knyck uti sitt hjärta». Och det var strax efter denna händelse som Börtas sjukdom hade uppkommit.

Grälet om gärdesgården hade utspelat sig redan året före, så sjukdomen hade uppstått för sent för att ha kunnat orsakats av något hot eller någon förgörning i samband med bråket.

Domen som lagläsare Ehrencrona avkunnade visar att även han trodde på såväl förgörning som beröring av självmördare som möjliga sjukdomsorsaker. Han konstaterade att det inte fanns några vittnen till att Ingrid lovat Börta något ont och ingen hade märkt något vidskepligt förhållande av Ingrid, som alltid hade varit hållen för en ärlig och hederlig kvinna. Hon frikändes.

Kvinnorna hade visserligen grälat med varandra, men bråket hade ägt rum så lång tid innan sjukdomen uppstod, att det omöjliga kunde vara orsaken. Däremot var det troligare, tyckte Ehrencrona, att »en svår anstöt råkat Börtas utav den andra kvinnans på sig själv gjorda mord, eftersom det just med tiden instämmer och överenskommer». Han trodde alltså på beröring av den döda kvinnan som orsaken till Börtas sjukdom.

Nu blev det istället Lars Olofsson som riskerade straff för att ha utspridit trolldomsrykten om Ingrid Björnsdotter, men Ehrencrona benådade honom med argumentet att han hade blivit driven av »äktenskapskärlek och den medkänsla och sorg, som honom ålåg över sin hustrus svåra sjukdom».

Lars riskerade även straff för signeri, men Ehrencrona tyckte att det visserligen inte anstod honom »att söka sådana olovliga vägar och lämna Guds vilja och råd avsides», men »såsom nöden, helst uti sådant äventyrligt tillstånd, som hans hustru var stadd uti, så att de allt stadigt måste hålla vakt om henne, inte har någon lag; ty jämväl, i anseende till hans enfaldighet, blev han Lars Olofsson för plikt förskonad.»

I borgrättens domböcker finns även protokollen från rannsakingen om den självmördare, som skulle ha varit orsaken till Börtas sjukdom. Vi får veta att kvinnan, Ingrid Andersdotter i Sävshult, »inmot 70 års ålder», hade tagit livet av sig genom att skära sig med kniv i strupen.

Den gamla kvinnan hade haft en sjukdom de kallade »tvinsot och hängesjuka», påkommen av »sorg och kval, särdeles över den ene sonen, som blev värvad, vilken hon mycket höll utav». Övriga detaljer i detta fall får lämnas därhän tills vidare.

Den blinde vandraren från Skaraborg

Flera sjukdomar kunde botas med läsande av *episka trollformler* av typen *onda mötet*, bland annat »rosen» (förmodligen sår och värk i benen) och tandvärk.

Rättegångsprotokoll från Vedens häradsrätt 1710 berättar om den 60-årige blinde vandraren Håkan Toresson från Skaraborg, som var anklagad för att ha brukat signeri i häradet. De senaste fyra åren hade han haft sällskap av den 13-årige pojken Töres Torsson, som hade fungerat som ledsagare under de ändlösa vandringarna.

Många eländiga och sjuka hade sökt hjälp av Håkan Toresson. Han hade tagit bra betalt, men han kunde inte hjälpa någon, »fast han brukat därvid åtskilliga ceremonier med läsande och det mera, medan de sjuka fallit på knä». Följande läste han, när han skulle »signa för rosen»:

Hwy ästu så blek, och hwy ästu så blå?
Ha denna onda rosen brutit dig i många år?
Så bedh jag lofva Gud och den helige Text,
som upläses i dag öfver wed och watn,
och denna hårda värken fast ställa och binda,
med mina tyo fingrar, och tolf Guds änglar.
Jag binder dig hwarken med widja eller band,
utan jag qwarsätter och stillar dig med Jesu Christi egen hand.
Jesus Christus, och S:te Johan de gingo sig vägen fram,
och alla berg och bergatroll de mötte.
Hwar skal du gå? /:sade Johannes:/
Jag skal gå till /:här nämns hwilken person som skal botas:/
och suga hans blod, och rifwa hans kiött.

Å du skal hwarken suga hans blod, eller rifwa hans kiött,
utan du skal rifwa stockar och stenar, och hwassa törnegrenar,
och der skal du wistas, och der skal du bo,
och der skal du hafwa din ro, i den eländigheten.
Nu will jag bedes lofwa Gud,
och qwarsättja och stilla denna rödan roos,
denna blåa roos, och gråan roos, och hvitan roos, och rännerroos,
och brännerroos, och askefärgad roos, och ryseek och pypeek.
Nu bedh jag lofwa Gud, och qwarsättja och stilla,
och binda dig i 60 åhr /:eller så lång tyd han wil föresättja:/
och sedan så länge werlden står.

Genom att byta ut några ord här och där kunde denna formel även användas mot tandvärk, förklarade Håkan, som skulle ha lärt sig trollformlerna av sin mormor i Tofta by. De skulle ha funnits nedtecknade i en svartkonstbok, som mormodern hade fått av fru Margareta Ekeblad, tidigare boende på Skogs herrgård i Levene, som »skall varit för sådana saker mycket beryktad och namnkunnig».

Håkan Toresson, som hade varit blind i tjugo år, var även anklagad för att ha lurat kvinnor att gifta sig med honom under sken av att han var rik och förmögen. Problemet var inte bara att han ljög om sin förmögenhet – han var redan gift. Hustrun hette Ingrid Jonsdotter och bodde i Tofta by i Skaraborg. Men hon var arg på sin make för att folk ofta kommit till henne och fordrat tillbaka pengar, när resultaten av mannens signande hade uteblivit. Så Håkan var tvungen att ströva omkring. Hemma fann han ingen ro. Och när hon dessutom hade fått kunskap om hans fririer med andra kvinnor, hade hon blivit ännu argare.

Det hela handlade inte om att försöka lura till sig sexuella förbindelser. Därtill var han oförmögen, avslöjade han. Anledningen var istället helt enkelt att få mat och husrum hos kvinnorna några dagar, innan de upptäckte det rätta förhållandet och körde iväg honom.

Håkan dömdes för signeri till 14 dagars fängelse vid vatten och bröd samt uppenbar kyrkoplikt, enligt *Stadgan om eder och sabbatsbrott 1687*.

Karin i Hökhult

En annan som dömdes för signeri vid den tiden, mitt under Karl XII:s krig, var hustrun Karin Björnsdotter från Hökhult (Töllsjö, Bollebygds härad). Hon var tillsammans med Anna Andersdotter på Stommen i Björketorp instämd till tinget med Bollebygds häradsrätt den 19 maj 1711 för att de hade signat boskap, men det skulle visa sig att Karin hade lurat Anna att öva trollkonsterna.

Anna hade oroats så mycket över detta, att hon hade sökt hjälp hos prästerskapet, som hade tröstat henne och hon frikändes också vid tinget.

Karin däremot dömdes till sex par ris vid tingsdörren och absolution i sakristian, enligt *Stadgan om eder och sabbatsbrott 1687*, för »odygdigt konsteverk och signeri» samt för att ha missbrukat Guds namn. Hon berättade för nämnden hur hon en gång, när hon övernattade hos Anna, hade lärt henne hur hon skulle bli lycklig med sin boskap, »så att snarare för gårdbon skulle miss-

lyckas eller och hans boskapslycka träffa in på henne». Detta började alltså närma sig förgörning. Karin hade bett Anna ta fram en handfull salt och korn och samtidigt skulle hon läsa över det:

Jag tager mina creatur uthi mitt wåld,
med mina twänne händer och tio fingrar,
de hembära mig den söta miölk,
feth som fläsk och hel som ett ägg,
i tre namn, Gud fader, Gud sohn och Gud den helige and. Amen.

Sedan gav Anna sina kor saltet och kornen, men de blev bara sjukare. Anna hade också fått tre knyten som hon skulle gräva ned under fähuströskeln. Ett annat knyten hon fick innehöll bjuggbröd (bjugg är ett gammalt ord för sädesslaget korn) samt en blandning med *orsten* och stärkelse. Detta skulle ges till djuren.

Karin hade också övertalat Anna att låta signa hennes jord hos en person som hade en »läkarebok». Anna gav då Karin litet jord från fähuset samt fyra öre silvermynt som betalning till signaren.

Karin kom även till Anna med ett stycke »grant bröd, som hon med allehanda krus och djupa gropar inritat». Detta bröd skulle Annas familj äta av, »så skulle de aldrig få någon sjukdom».

Karin sysslade ofta med sådana konster. Hon sade att hon hade lärt sig det av sin faster i Spjuthult i Töllesjö sexton år tidigare. Komministern Fridelius, som var närvarande vid tinget, intygade att denna faster var ihågkommen som en »arg trollkona».

Anna bad om förlåtelse, att »hon som en ung människa, som icke länge sedan begivit sig i mans våld – och som varit bedrövad över sin sjuka boskap – i detta mål sålunda sig förleda låtit, varöver sedan henne en stor samvets ångest är påkommen».

Boskapssjukan under Karl XII:s krig

Den 26 maj 1711 inlämnade kyrkoherde Falkenholm i Örby socken en attest till Marks häradsrätt, angående den då rådande boskapssjukan i bygden: »Nils, Salomon och Jöns Håkanssöner i Haby, Olof, Anders och Jöns i Håven samt Anders i Långäckra, nu i år genom den farliga, på åtskilliga orter häftigt grasserande boskapssjukan, beklagligen bortmist 27 kor och oxar.» Ytterligare kreatur var sjuka.

Samma dag rannsakades över Carl Nilsson i Östra Grönered (Hyssna socken) som skulle brukat signeri. Han erkände att han åtta år tidigare hade blivit skickad av sin morfar till salige Anders i Långäckra, för att hämta läkemedel mot den stora fäsjukan som då förspordes i grannelaget. Då hade han blivit lärd och undervisad om åtskilligt som skulle kunna bota fäsjukan.

För att få lycka på sin boskap («eller åtminstone att dess boskap inte skulle misslyckas»), skulle man ta nio köttbitar av en kalv och lägga dem i ett dike under en granrot. Och när en häst blev halt skulle man *rita ett femudde kors* på hoven.

Den förra ritualen hade han använt våren 1710, då han hade olycka på sin boskap. Rätten förbjöd honom att fortsätta med sin vantro, men för denna gång tyckte man att det räckte med en varning av kyrkoherden.

Den 22 september 1711 inställde sig samtliga bönder i Skene och Assbergs byar, instämnda för att ha umgåtts med »åtskilliga vidskepelse och ogudaktigt signeri» mot den gångbara boskapssjukan. De hade dock bara använt »naturliga medel» och friades.

Familjen Vång

En sommardag 1717 sågs en kringvandrande familj – Jon Larsson Vång, hans hustru Dorotea och deras 13-åriga dotter Beata – komma gående i Marks härad på väg från Småland mot Göteborg. Liksom många andra lösdrivare sysslade dessa personer gärna med signeri, »och slika djävulska laster», som ett sätt att försörja sig. Om folk gav dem pengar och varor, så kunde de skänka lycka och framgång tillbaka genom att utöva vissa konster. De som inte ville ge något hotades med olycka och plågor.

Mitt på dagen kom familjen Vång fram till Skene bro. Fadern stannade och lade sig att vila, medan hans hustru och dotter fortsatte till Gränna kvarn i Örby, där mjölnaren Per Månsson bodde med sin fästmö och blivande svärmoder Kerstin.

Dorotea och Beata gick fram till Per och sade att en stor olycka var på väg, men att de kunde förhindra den. När Per efter en kort stunds samtal beklagade sig över sitt onda bröst och sina sjuka ben, försäkrade Beata att hon kunde göra honom frisk igen.

Kvinnorna gick och hämtade några *trollpåsar* ur sitt bagage. Rättegångsprotokollen avslöjar påsarnas innehåll – mercurium (arsenik), orsten, dyvelsträck, bävergäll, violrot, stenkol, lagerbär, bröstkakor, kamfer i hörfrö och en hel hop med runda stenar.

Först tog Beata upp en liten vit sten, som hon kallade alebaster, och gav till Per. Den skulle hjälpa för bröstet.

Sedan skulle hon signa för Pers sjuka ben. På flickans befallning plockade han fram ett mynt ur en penningpung från en liten ask i rummets kista. Beata tog myntet, läste och ritade med en knivsudd över det. När hon var färdig – och sedan hon hade fått

tio karoliner av Per som betalning för tjänsterna – stoppades myntet tillbaka och Per förmanades att inte öppna kistan på tre veckor.

Under tiden kom Pers blivande svärmor Kerstin in i rummet och förstod att Per hade givit flickan pengar. »Om häradsfogden och länsman fått veta det han givit penningar för signande, så skulle han fara illa», sade hon.

Kerstin fick rätt. Det blev rättegång, vilken slutade med att inte bara Dorotea och Beata straffades, utan även Per, som ju hade medverkat vid signeriet. Beata var minderårig, så hon dömdes bara att »av två hustrur på tjänligt sätt med ris skarpt näpsas» och att förmanas av prästerskapet att inte upprepa »slika villfarelser».

Modern Dorotea, som hade främjat dotterns vidskepelse, dömdes, liksom Per, för signeri, enligt *Stadgan om eder och sabbatsbrott 1687*. De skulle var och en sitta två söndagar i stocken och böta tio marker till kyrkan. Om de saknade pengar skulle de istället göra så många dagsverken till kyrkans behov som motsvarade penningbeloppet. Dessutom skulle de undergå uppenbar skrift och Dorotea skulle även ge tillbaka de tio karolinerna.

Stenman från Hudene

Koppning eller åderlåtning var ett vanligt botemedel mot olika sjukdomar förr i tiden. Varje sjukdom tänktes ha sin speciella åder, som man skulle slå för att bli frisk. Det ansågs även nyttigt att regelbundet tappa blod i förebyggande syfte, om man skulle hålla sig pigg och kry.

I Hudene socken bodde i början av 1700-talet en åderlåtare och klok gubbe – förre ryttaren Anders Svensson Stenman, född i Jällby omkring 1650. Åtta dagar före pingst år 1717 kom Stenman till Hattestad i Berghems socken (Marks härad) för att slå åder på hustrun Börta Trulsdotter. Börta och hennes man Anders Larsson passade då på att fråga Stenman, om han visste någon läkedom för deras dotter, som låg illa sjuk.

Stenman svarade att han behövde kvinnomjolk, så kunde han se i mjölken om dottern skulle bli frisk eller dö. Börta skyndade till grannen Arvid Bengtsson i Hattestad och bad dennes hustru Anna Persdotter om litet bröstmjolk. Hon försäkrade att de inte skulle göra något ont med den.

Stenman slog upp mjölken i ett glas och befallde den sjuka dottern att kissa i glaset. Sedan tittade han i blandningen och konstaterade att dottern inte skulle dö av sjukdomen.

Efter detta undrade Börta om inte Stenman kunde hjälpa dem att hitta gärningsmannen till en stöld, som hade begåtts hos dem en natt vid påsktiden samma år. Den gamle åderlåtaren erbjöd sig då att »sälla efter tjuven».

Det gick till så att man tog in ett såll (en sikt). Anders och Stenman hjälptes sedan åt att sätta in en sax (förmodligen en ullsax) i sållet, allt medan Stenman läste något tyst för sig själv. Båda höll sedan i sållet, allt medan Anders ropade upp namnen på grannarna, ett efter ett. När Bengt Svenssons namn ropades upp föll sållet av sig självt ur deras händer.

»Si, där haver I mannen som stulit från Eder», sade Stenman.

Detta blev upphov till osämja mellan grannarna. Anders Larsson beskyllde Bengt Svensson för stölden. Men Bengt nekade

och tyckte: »Den skall vara en tjuv som säger det han stulit från Anders, till dess sådant bevisas.»

Anders Stenman fördes till Marks häradsting den 8 oktober 1717. Under rättegången avslöjade han att han hade lärt sig »litet uti läkedomskonsten» av fältskären, mästern Christian vid greve Aschenbergs regemente och hjälpt honom att plocka örter. Eftersom han var en fattig karl, hade han inget annat att försörja sig med, än att umgås med små läkedomskonster hos gemene man och allmoge.

Både Stenman och Anders Larsson dömdes för »sällandet» enligt *Stadgan om eder och sabbatsbrott 1687*. Stenman, »såsom fattig», skulle böta tio marker silvermynt till kyrkan eller göra motsvarande dagsverken samt sitta två söndagar i stocken och undergå uppenbar skrift. Anders Larsson, »såsom förmögen» skulle böta 25 daler silvermynt, varav ena hälften skulle tillfalla kyrkan och andra hälften socknens fattiga, samt undergå uppenbar skrift.

Även Börta skulle straffas, men för hennes del räckte det med tio marker till kyrkan samt absolution i stillhet i sakristian.

Brink från Grimmared

Ytterligare en person dömdes vid den här tiden av Marks häradsrätt för signeri enligt *Stadgan om eder och sabbatsbrott 1687*. Sommaren 1718 var det gamle avskedade soldaten Anders Brinks tur att sitta i stocken framför kyrkodörren två söndagar i rad och böta tio marker till kyrkan samt undergå uppenbar skrift.

Anders Brink, ungefär 60 år gammal, hade varit soldat för Duvhults rote i Kungsäter, men bodde numera i Grimmared. Hösten 1717 signade han en häst åt en dragon, som kom ridande på vägen från Varberg. Hästen var »vreden» i frambenet och haltade. Brink läste och signade:

Jesus Christus red öfwer en broo, hans fähle fick wre,
Sancte Pär steg af, skulle signa wre uhr wre, och i lee,
i 3 namn, Gud fader, sohn och then helige and, Guds ord och Amen

Brink dömdes trots att han inte tyckte att han hade begått någon synd – han hade ju signat i Guds namn. Formeln hade han lärt sig av gamla Karin i Grimmareds by för många år sedan.

På häxprocessernas tid

De stora svenska häxprocessernas tid var 1668–1676. Under dessa år anklagades tusentals och avrättades hundratals kvinnor för blåkullafärder och barnaförande under påskhelger. Rättegångarna ägde framför allt rum i Dalarna, Norrland och Stockholm men även i exempelvis Bohuslän. I sjuhäradsbygden stod häxbålen otända, men att det fanns föreställningar om påskresor även här vid den tiden, visar flera rättegångsprotokoll.

Vid Redvägs häradsrätt i november 1673 klagade Per i Torpet över att gårdbon Jon hade kallat Pers hustru Märta för trollpacka och att Jon inte ville låna ut någon vävsked »om dömblen» till Märta, men väl till en annan hustru.

Under påskhelgen samma år hade grannarna frågat varandra »om de hörde några resa om natten» med syftning på påskresan eller blåkullafärden. Då hade Jon svarat: »Om någon var åstad var det Per hustru Märta». Jon fick böta för skällsord, men Märta instämdes inte för häxeri.

En »äkta» och mer invecklad häxprocess från sjuhäradsbygden hittar vi i Ås härads domböcker 1670–1671. Huvudpersonen var den gamla, ogifta kvinnan Börta Andersdotter på gården Kastryd i Fänneslunda socken. Börta, och tidigare hennes moder, hade av ålder varit beryktad över hela häradet för trolldom och förgörning, men det var inte förrän 1670, som misstankarna blev föremål för rannsaking vid häradsrätten.

När grannen Måns Arvidsson på Olofstorp fick besök av Börta påskaftonen 1670 och hon ville låna en vävspole av pigan på gården, kunde Måns inte förstå annat än att Börta skulle använda den till trolldom. Under påskhelgen förrättades inget vävarbete.

Flera märkliga vittnesmål kunde berätta om magi och trolldom. En granne, Björn i Farstorp, hade tagit bort Börtas svin från en åker i gårdet. Börta blev arg och hotade honom. Samma höst miste grannen tre kor. Det underliga var, att när man skar upp och flådde de döda djuren, fanns inget blod i dem.

Tiggerskan och änkan Börta Jonsdotter i Fänneslunda skyllde sin fattigdom på Börta Andersdotter. Hon och hennes man Per Nilsson hade mot Börtas vilja flyttat till Kastryd på 1650-talet. När paret anlände dit hade de varit välmående och haft »mycken boskap», men när Börta Jonsdotter, några år efter makens död i slutet av 1660-talet, lämnade Kastryd, var hon så fattig, att hon inte ens ägde en höna. Under tretton år hade arton hästar dött.

Grannarna brukade samlas på ett speciellt ställe varje påskafton, men Börta i Kastryd uteblev alltid. Man såg istället små eldblixtar sväva i vädret från Kastryd och bloss som for sin kos genom ekskogen och man förstod att Börta »var på andra vägar».

Både nämndemän och allmogen berättade vid tinget »hur överflödigt där i bygden finns av trollharar eller bärar, som de kallades, att vallbarnen med möda kan värja boskapen för dem i skogen och hur de klöser och river huden innan på benen av korna, vid det de håller sig fast och klänger sig åt dipattarna».

Trollharen eller bäraren var ett litet trollväsen som häxorna hade som ett slags tjänsteandar. De kunde framför allt mjölka andras kreatur men även på andra sätt dra till sig näring och kraft från grannarnas egendom och boskap.

Börta friades vid vintertinget 1671 och häxprocesserna skulle snart ebba ut, liksom andra trolldomsprocesser. Men tron på trollharar levde kvar. År 1853 slog en berusad bonde från Borgstena ihjäl en 70-årig gumma, som han trodde hade en sådan hare.

Ännu på 1930-talet berättade flera toarpsbor om en kvinna, som kallades »Lumpa» för att hon ofta var ute och stal lump. Hon hette egentligen Anna Larsdotter, var född 1840 och bodde på Kanåsen i Toarp. Man tyckte det var konstigt att Lumpa alltid hade gott om smör och mjölk, trots att hon bara hade en ko och så dåligt foder, men folk hade tittat in genom fönstret hos Lumpa, när hon var ute, och då hade man sett två harar hoppa runt där inne. Ibland släppte hon ut dem och där det var en kreatursskock, så kom hararna dit och mjölkade.

Trollhararna levde kvar länge i det gamla bondesamhällets magiska natur.

Framtidens museum

DET ÄR TRÅNGT i våra museer och ont om pengar till nybyggnationer. Många människor erbjuder sig att skänka föremål som de anser bör sparas. Tiden rinner iväg och det krävs nu en genomtänkt strategi om vi för framtiden ska kunna bevara typiska saker och minnen från vår tid. Det är troligt att allt färre föremål kommer att sparas och i stället allt mer dokumentation tas fram om dem. Aktuell tidsanda och tillgängliga resurser pekar i den riktningen.

När det gäller våra historiska samlingar är fördelningen av innehållet mycket ojämn. Det finns av naturliga skäl fler redskap kvar av sten än av trä; de kläder som bevarats har oftare burits i helg än i söcken; bondens liv är mera väldokumenterat än någon annans, för att ta några exempel.

Mycket av vår nu så aktuella tidiga politiska medeltidshistoria byggs kring de dokument som finns i *Svenskt Diplomatorium* – från 1100-talet finns endast en handfull om det världsliga samhället. Från 1800-talet och framåt har däremot oöverskådliga mängder med handlingar arkiverats. Och somliga tror att talet om det framtida papperslösa kontoret kan komma på skam och arkiven fortsätta att svälla.

Statens Historiska Museum har över 20 miljoner föremål på sina hyllor, i huvudsak från tiden före reformationen – man är i princip tvungen att ta emot och bevara allt. Yxornas antal är stort och även de andra stenredskapens, men där finns också massor av smycken, glas och trä saker.

I varje hembygdsgård finns mängder av föremål från decennierna runt förra sekelskiftet och mestadels är det bondesamhället som är representerat i de samlingarna, någon gång också en möbel eller en sak från en högre ståndsfamilj. Den enkle borgaren eller handelsmannen syns däremot sällan eller aldrig till där och förresten inte heller på andra museer.

Som exempel på de värderingar som rådde för hundra år sedan har vi vårt eget museum i Ramnaparken. Inspirerade av Arthur Hazelius och hans Skansen inköptes byggnader som flyttades till den nya platsen och bildade ett friluftsmuseum med tillhörande fornsal för insamlade föremål.

Efterkrigstid

Mycket talar för att efterkrigstiden kommer att bli svagt representerad i museerna. Utrymme saknas förvisso, men kanske också idéer för insamlandet. Troligen väntar vi ytterligare ett tag och samlar in föremålen långt efter att de mist sin aktualitet.

Typiskt för nutiden är att privata museer och enskilda samlingar i stället växer fram, för samlande hör nu en gång till den mänskliga naturens grundvalar. Inom alla områden tycks det finnas utövare. Många omger sig med osannolika kvantiteter,

andra är på jakt efter det perfekta bytet som ska kröna den egna samlingen. Där finns gemena saker som kan framkalla en enkel kommentar om, att »en likadan hade vi därhemma», eller rara föremål, där man bara gapar och utbrister »fantastiskt, jag visste inte så'na fanns».

En annan kategori av museer är också utmärkande för samtiden. Större industriföretag har ordnat utställningar där man visar sina egna produkter på ett inbjudande sätt. En tillbakablick kombineras gärna med en titt in i framtiden. Oroande med den typen är dock alla sammanslagningar och nedläggningar av företag, som kan göra dem kortlivade.

Och naturligtvis börjar det finnas samlingar på Internet. Ibland är det verkligen själva samlingen som finns där, men oftare är det bara information och reklam om föremålen. Det kan gälla hattnålar, filmaffischer, Astrid Lindgreniana, porslinsgrodor, verkstadshandböcker och precis vad som helst. I framtiden blir det säkert mer av verkliga samlingar, men det ligger i sakens natur att de till sin utformning blir av det smalare slaget.

1900-talets symbol

Om man frågar nutidsmänniskan vilken uppfinning eller maskin som haft störst betydelse på 1900-talet, blir säkert mångas svar – bilen. Med fog kan hävdas att den påverkat vår livsstil mer än något annat och blivit den typiska symbolen för seklet. Visst kan kanske datorn eller någon annan uppfinning göra den rangen stridig, men bilen är säkert den mest folkkära.

Många aspekter kan läggas på bilens nytta och vi bör nog i detta sammanhang inkludera andra närbesläktade fordon och maskiner med motorer av allehanda slag, och även farkoster till sjöss och i luften. De har haft stor betydelse i de mest skiftande sammanhang. Som självklara exempel kan nämnas att bilen underlättat transport av varor och resandet för människor. Den har medgivit långa pendlingsavstånd och har exempelvis givit skogsarbetaren möjlighet att bo kvar hemma och därmed slippa bo i en koja i skogen. Med bilen har följt minskade kroppsanssträngningar och en känsla av frihet, något som uppskattats av de flesta. Men den har också krävt avsevärt intrång i landskapet, när vägar och parkeringsplatser har byggts och den har förstört luften och trivseln i många miljöer.

Kommer då bilen att dominera framtidens museer och vilka forskningsobjekt lämnar vi efter oss? Motorfordon har verkligen inte satt några djupa spår i museerna ännu och kommer troligen inte heller att göra så. Det finns ändå gott om gamla bilar både av det enklare slaget och rena samlarobjekt, men få är utställda och tillgängliga för allmänheten. De visas endast upp under soliga sommarsöndagar och då i allmänhet på speciella föreningsträffar. Praktiskt taget alla veteranbilar är i enskild ägo, ett fåtal är utställda i privata museer. Med detta följer både för- och nackdelar. Den enskilde visar ofta ett stort engagemang för sin raritet och sköter den minutiöst. Konventionella museer saknar i allmänhet både resurser och kompetens för detta, med åtföljande sämre underhåll. Fordon måste rulla och användas ibland för att inte bli förstörda och underhåll av bilar är något helt annat än av gamla träföremål.

Med samlandet följer också en affärsverksamhet, även om det ofta finns ett reellt bilintresse i grunden. Detta tar sig uttryck i att objekten förr eller senare säljs. En enskild ägare har nog inte sitt fordon mer än ett eller ett par decennier. Näste ägare kanske bor på annan ort eller samlar på ett annat vis. Detta är troligen till gagn för objektet, men till skada för tillgängligheten och för kontinuiteten i samlingen, som splittras när delarna flyttas mellan olika ägare. Den ene sköter fordonet bättre, den andre sämre, men det finns ändå kvar om än i annan miljö. Och det behöver inte ses som negativt i sig.

I detta sammanhang kan vi också ställa den eviga frågan i all museiverksamhet: hur ska man göra med underhåll och reparationer av fordon och andra ting. Ska tidens tand fritt få nöta på dem, ska de bevaras i det skick de hade vid omhändertagandet eller ska de återställas till nyskick. Även om föremålet står oanvänt försämras vissa detaljer och det har även visat sig att vissa konserveringstekniker gjort mer skada än nytta. Lack flagnar eller krackelerar och metall oxiderar, läder spricker och textilier faller sönder när de åldras. För byggnader är det självklart att de ska underhållas, men detta gäller inte föremål. Det är svårt att ge ett entydigt svar på denna viktiga fråga, men det är ju tråkigt om allt blir förstört på sikt för att underhållet inte skötts.

Elektronikens inmarsch

Det sena 1900-talet karakteriseras av en annan viktig historisk nyhet – elektroniken. I snart sagt varje apparat eller industri-

Kulturbistoriska föreningens nuvarande ordförande Lennart Wasling styr in i framtiden med hjälp av en »automobil» av 1906 års modell (nr 10441), skänkt till föreningen 1934 av disponent Axel Carlsson i Torsbo, Gällstad.

Denna amerikanska automobil, »Northern», importerades av Södertelge Verkstäder. I Sverige kallades den »Norden».

Bakom det tvåsitsiga sätet finns den stora encylindriga motorn på fem hästkrafter som gör 500 varv per minut vid topphastigheten 30–35 kilometer i timmen.

Bilen har en centralt placerad kedja, som driver bakaxeln och har två växlar framåt samt backväxel.

tillverkad vara är elektroniska komponenter monterade. Det kan gälla tvättmaskiner, bilar, telefoner eller – allra mest typiskt – datorer. Vi ser också hur mängden elektronik i nutida bilar gör att endast en märkesverkstad får öppna motorhuven. Det faktum att fordonen förses med denna mängd elektronik, är huvudskälet till att det i framtiden sannolikt kommer att finnas få kvar att beskåda.

Att visa upp dylika objekt för kommande generationer kommer alltså att bli problematiskt. Elektroniken är inte heller särskilt tålig över tiden och kan komma att kräva reparationer. En enkel oxidation vid ett kontaktställe gör att strömmen inte går fram och detta fel förstör hela funktionen. Teknisk utveckling gör dessutom att det blir näst intill omöjligt att ersätta en gammal komponent med en nytillverkad av ursprungligt slag. Att få samma funktion med en ny enhet går säkert bra, men det är i allmänhet poänglöst. Det är ungefär som att gömma ett modernt urverk i morfars gamla moraklocka.

Det blir en stor utmaning att hålla igång alla gamla radiorör, transistorer och integrerade kretsar. Demonstration av den gamla utrustningen blir en viktig, men ibland omöjlig, uppgift för framtidens museifolk. Att visa elektronik som inte är funktionsduglig lär inte locka många åskådare.

Återupplevelse av dået

Alltmer av våra värdefulla nutidsföremål är dokumentationer av tankar och skeenden, det vill säga sådant som nedtecknats eller

inspelats på ett eller annat sätt. Visst fanns det stentavlor och teckningar för länge sedan och visst såg redan mormor en film och hade tillgång till böcker och tidningar, men ökningen på detta område är ändå enorm. Det gäller tal- och musikinspelningar, mikrofilmade patientjournaler och ritningar, fotografier, diabil-der, teveprogram och filmer av olika slag, dessutom datamedier i en aldrig sinande ström, som täcker in alla typer av inspelat material.

Gemensamt för dem alla, och i detta sammanhang intressant, är att de kräver särskild utrustning för att kunna avnjutas vid ett senare tillfälle. Det krävs tidsenliga apparater såsom projektorer, bandspelare och dataläsare för att kunna ta del av den gamla inspelningen. Redan nu finns ägare av 78-varvsskivor, som saknar grammofon med rätt varvtal. Men för att tillgängligheten i framtiden ska tillförsäkras krävs också att mediet självt står sig. Vi har hört om tidningspapper av så dålig kvalitet att det inte tål bläddring och om gammal nitratfilm som måste renoveras innan den kan visas. Vi har vaxrullar och andra ljudupptagningar som inte får spelas för att det sliter för mycket på dem.

Vid överföring från ett medium till ett annat skulle man normalt kunna vänta sig att kvaliteten försämras, men det finns också exempel på att ljudinspelningarna blivit kvitt sitt rasp och att svartvita filmer gått att rädda och även färglägga. Och de falska tonerna kan rentav ersättas med mera skönt klingande. Så långt finns det hopp och vissa fördelar därtill!

Det normala är ändå att det blir en viss försämring vid varje överföring. Hur många har inte spelat över sina dubbel-8-filmer till video – hittills bara en enda gång, men nästa videofomat

väntar runt hörnet och kräver en ny överföring, varje gång med risk för att kvaliteten blir något sämre.

När första barnbarnet kommit är det dags att ta fram den gamla filmen på det egna barnet. Efter en generation har naturligtvis projektorns lampa gått sönder och hur finner man då en ny. Det är bara loppmarknaden kan rädda situationen om en begagnad utrustning möjligen kan finnas där.

Många gamla ljudinspelningar har redan hunnit med överföring från tråd till band och vidare till datafil. På fotograferingens område är problematiken än mer aktuell och tydlig. Många tvekar att välja en traditionell kamera nu när den digitala utrustningen kan köpas till ett rimligt pris. Man är osäker på vilken upplösning och format bilden ska ha när den lagras på ett datamedium. Historiska museet fotograferade för några decennier sedan tusentals föremål i svartvitt för framtida bruk. Dessa foton anses idag vetenskapligt värdelösa och nu används i stället digitalkamera. Men det gillas inte av exempelvis vissa tidskrifter, som i stället kräver diabilder.

Här står vi inför en stor utmaning. Det gäller inte bara att lagra i rätt format för stunden. Man måste också vara beredd att byta efterhand som medierna ändras. Tidigare fanns hålkort och magnetband, nu talar vi om disketter och CD. Att det snart kommer en ny typ är ingen vild gissning. Om man inte konverterar måste uppspelningsapparaturen finnas kvar – helst med reservglödlampa!

På museer och i arkiv måste denna snabba förändring mötas med resurser och kompetens. Mediekonverterare som specialitet blir kanske en framtida profil för arkivarier. Dyrt blir det, men

inte omöjligt. Specialister klarar nog denna uppdatering. Andra specialister kan nog också hålla igång programmeringen av de gamla datamaskinerna, men på lokalmuseer blir det troligen mest icke fungerande lådor som ställs ut.

Den enskilde fotografen eller filmaren, som sparat sina samlade verk på ett tidstypiskt medium, lämnar också problem efter sig. När dessa återfinns i en byrålåda av en framtida amatörforskare blir det stora svårigheter att ta del av innehållet. Mycket av vår tids dokumentation kommer, med en lätt travestering, att »försvinna spårlöst in i en svart diskett». Det arbete som exempelvis släktforskare lagt ned på att bygga upp databaser med uppgifter ur kyrkböcker och andra gamla handlingar kommer att få göras om igen och igen. Det är egentligen bara pappersutskriften – och stentavlor – med dess läsbarhet för ögat som förblir någorlunda okänsliga för tidens gång. Egentligen är det kanske bara stentavlorna som är beständiga!

Originalen är borta

Idag talas mycket om analog och digital teknik för bilder, ljudinspelningar och teveprogram. I ett försök, att för den oinvidde beskriva skillnaden, kan en jämförelse göras mellan fotografier av respektive typ. På den digitala bilden ligger bildpunkterna jämt fördelade i ett rutnät och varje punkt kan beskrivas till läge och färg. Tillsammans uppfattar vårt öga alla punkterna som en bild. Den analoga bilden har ett ytskikt av slumpmässigt fördelade, och därmed obeskrivbara, silverkorn som ger en bild. Skillnaden i

teknisk kvalitet är numera nästan obefintlig eftersom den digitala bilden har så oerhört många punkter. Ytterligare ett exempel: en text som skrivits på dator är digital, en handskriven eller maskinskriven är det inte.

Den digitala inspelningen kan lagras med binära siffror (nollor och ettor) och är därmed datafierad. Med detta öppnar sig alla den moderna teknikens möjligheter till lagring, kopiering och överföring på telenät. Bilden är inte längre ett fysiskt objekt utan i stället enbart information om objektet. Egentligen finns heller inget original och alla kopior kommer att få samma kvalitet som den ursprungliga versionen.

Mycket av det vi idag kallar fysiska objekt kommer säkert i framtiden endast att finnas i digital form. Hit hör inspelningar av ljud, musik och film, trycksaker, bilder och mycket mer; programmet i din tvättmaskin är också ett sådant exempel; telefonkatalogen eller dagstidningen tryckt på papper eller visad på dataskärm kommer från samma informationskälla – listan kan göras lång.

Med digitaliseringen bryts en utveckling från sten, via trä och pergament till papper och data. En ny lagringsteknik har kommit och är tillgänglig för alla. Den största fördelen med denna teknik torde vara lättheten med vilken materialet maskinellt kan genom-sökas i jakten på intressant information. Men digitalisering är inte enbart av godo, många problem följer i dess spår och särskilt för den enskilde med begränsade resurser och dålig kontinuitet i lagringen. Dessvärre ger den nya tekniken också mångdubbelt högre lagringskostnad.

Alltmer i vårt samhälle kommer att bli digitaliserat, men inom vissa områden låter det sig inte göras. Huset vi bor i eller maten vi

äter lär klara sig från processen. Man ska ändå ha klart för sig att vissa handfasta delar av hemmet går från att vara fysiska föremål till digitaliserad information. Nyckeln i låset ersätts med ett kort eller kan låsas på distans via ett datanät, som också befordrar telefonsamtal, tevebilder och annan information.

För stort och för krångligt

Motorer i alla dess former och elektronik i sina olika skepnader ligger bakom mycket av senare tids förändringar av livsstil och arbetsuppgifter. En spegling av gårdagens samhälle i vårt eget blir lätt en jämförelse av teknisk kapacitet. Det är alltid enklare att jämföra styrkan mellan motorer eller kapaciteten hos datorer än att fundera på vad utvecklingen verkligen betydde när nyheten kom. En kapacitetsjämförelse beskriver emellertid sällan eller aldrig hela sanningen. Vem har inte funderat på hur människor för länge sedan kunde ge sig ut på långa resor över hela den europeiska kontinenten och kommit till slutsatsen att man inte själv skulle orka göra samma tur med en modern bil.

Talar vi om datorer är det inte så enkelt som att bara räkna *bits* och *bytes*. En stordator från sextioalet kan tyckas ha haft en jämförelsevis blygsam kapacitet, men den kunde förvisso användas för mycket kvalificerad hjälp inom företag och förvaltning. Glöm inte, att den kunde beräkna och styra en månfärd redan då.

Hur mycket har bilen egentligen utvecklats sedan man väl hade bestämt sig för att föraren skulle sitta framför passageraren

– hästkusken satt ibland bakom! – och styra med en ratt och inte en spak?

Om man ska resonera kring den tekniska utvecklingens betydelse är det förmodligen bättre att välja ut olika områden i samhället och se hur de förändras. Titta gärna på bostäder, industrigrenar eller jordbruk. Krigsväsen. Fundera kring leksaker, sport eller fritid. På vissa områden har utvecklingen varit omfattande, på andra mera modest.

När det skett förändringar är det alltid viktigt att fundera över varför de ägde rum. Det är oftast sådant som väcker betraktarens intresse och kan ge en aha!-upplevelse. Att ett nytt material kommer in på marknaden och möjliggör förändringar i modet eller att ny teknik gör en viss yrkeskategori överflödig, är en upplysning av stor betydelse i ett historiskt perspektiv.

Eller vad har störst betydelse för mänskligheten: en miljon telefonsamtal som skickas över Atlanten varje dag eller två stenåldersbyar som första gången upptäcker varandras existens? Svaret är givet, men vi vill gärna tro att vår tid är unik, utan att tänka på att även den kommer att betraktas som forntida och primitiv av framtidens människor.

Det går inte att komma ifrån att tankarna lätt går till apparater av allehanda slag när utveckling diskuteras. En tillbakablick på barndomshemmet gör att en dammsugare eller teveapparat lätt fastnar på näthinnan. Tänker vi på vad som hände för femton år sedan kommer snart en bakmaskin fram ur hjärnans avdelning för bortglömda hushållsapparater. Vi funderar och jämför olika tiders förhållanden.

Nutidens maskiner och redskap kommer förmodligen att ha en liten plats i framtidens museer. Problemet är att de ofta är så stora att vi inte har utrymme för dem. Det blir sällsynt med en tryckpress eller byggkran som kan förevisas i verkligheten. Samma sak blir det med jordbrukets utrustning. Med större gårdsheter följer allt större redskap. Vi har ett överflöd med prylar från tiden runt förra sekelskiftet men knappast något från senaste. Här får vi nästan helt lita till beskrivningen av dem.

Sedan är det naturligt att hantverket idag har stora likheter med gårdagens. Mera motordrivna handverktyg används, men många redskap är sig tämligen lika. Den nya penseln är dock ibland en sprutrobot, som måste ses i ett större sammanhang för att bli begriplig.

Museernas roll

När byggnaderna och föremålen i Ramnaparken samlades in var målet att dokumentera en försvinnande bondekultur, som uppfattades vara hotad av den framstormande industrialismen. I gamla tidningsklipp kan vi se att detta betraktades med viss skepsis. Det talades om föremålen på Tekniska skolans vind som »doktor Blomgrens bråte». Sådant kan väl inte ha något värde, var en vanlig synpunkt. En ny syn finns visserligen på den gamla idén att samla ihop föremål till en plats – de ska hellre vara kvar i sin ursprungliga miljö – men idag kan vi ändå vara tacksamma för framsyntheten hos de personer som är vår förenings grundare.

Intressant är att vi i Textilmuseet ändå har en representant som vill bevara industrialismens gyllene epok, mer dock med betoning på maskiner och modeller än på människornas liv och villkor. Här har vi också ett exempel på ett museum som måste vara bäst på sitt område och uppmärksamma nymodigheter. Det kräver resurser och kompetens och på sikt kan vi räkna med en allt större kostnad för underhåll och konservering.

I framtiden kommer man nog att sakna 1900-talets industrialism och dess konsekvenser för boende och arbete på museerna. I många fall är anledningen att föremålen är för stora och omöjliga att härbärgera. Enstaka verktyg eller apparater kan självklart sparas, men någon helhet blir det svårt att visa upp. Idag finns det jordbruksmuseer i nästan varje socken, i morgon finns det kanske ett museum för hela landet med nutidens moderna maskiner. Ett annat skäl till att det blir klen med exemplen, är den nya tekniken, som snabbt förändras och gör det svårt att hålla maskinerna i funktionsdugligt skick.

Ett museum har inte bara uppgiften att samla och vårda sina föremål. Man ska också forska kring materialet och bidra till kunskapsproduktionen. Förmedling och popularisering av kulturarvet genom utställningar och föreläsningar, är också stöttepelare i verksamheten. Det är viktigt att dessa uppgifter samverkar med varandra. Om museer bara ägnar sig åt samlande blir de till magasin; om de bara förmedlar förvandlas de till mässhallar.

Man måste också fundera på vad det är museet vill förmedla. Är det en utställning av föremål från gångna tider eller är det en plats där föremålen ska illustrera och förklara den livssituation som man hade och hur detta påverkade tankar, känslor och idéer.

Samla eller dokumentera

Med åskådarens bristande insikt om hur redskapen verkligen fungerar förskjuts också intresset från själva föremålet till dess betydelse för förändringen i samhället. Den som inte själv varit med »på den tiden» kanske inte kan skilja på en plog och ett årder, men kan ändå vara intresserad av hur redskapet påverkat brukarens villkor. En viss konflikt i samlandet kan skönjas: å ena sidan finns en naturlig önskan att ha så kompletta samlingar som möjligt, å andra att det efteråt ändå är nymodigheterna inom ett visst område som är mest intressanta, eftersom de visar på sprången i utvecklingen.

Med detta följer att det ofta blir relativt ointressant att visa en uppsjö varianter eller bara fragment av olika föremål. Det finns nog väl många stenyxor bevarade i museerna men för lite exempel på hur de brukades. Är vi möjligen redo att börja gallra i samlingarna och slänga sådant som det finns för mycket av? Är det försvarligt att alla spikar från medeltiden eller äldre bevaras för all framtid, medan vi idag nöjer oss med att köpa in en låda fyrtummare från Gunnebo?

Ett statligt museum sålde för en tid sedan ut några spinnrockar med motiveringen att de hade för många. De hade fått dem som gåva, men de låg utanför museets ansvarsområde. Faktum är att vår förening i begynnelsen också sålde några föremål. Ska alla museer samla på allt eller var går gränsen? Med andra ord – hur heliga är tingen?

Allt är inte skrymmande eller elektronikstyrt. En ansenlig del av våra samhällsresurser läggs på exempelvis förpackningar av

engångskaraktär och det ligger i sakens natur att de inte sparas. Hur många begagnade plastkassar, tomma mjölkförpackningar av tetrapakmodell eller förbrukade pulverkassetter till kopieringsapparater finns på museerna? Att tänka sig att spara vår tids avskräde känns för många lite udda. En gång var det lika konstigt att spara på de tombuteljer som idag är fina samlarobjekt. Och finns det någon plats på framtidens museer för barndomens samlingar av bokmärken, vimplor och alfabilder eller överläts de på enskilda samlare?

Sammanhangen blir mer intressanta och förståelse viktigast. Detta synsätt kräver också ordentliga beskrivningar av utställda föremål, annars blir insikten ringa hos betraktaren. Föremålen är tysta – det är människan som tillskriver dem mening.

Många samverkande faktorer leder till att det skrivna ordet på museer och i arkiv får än större betydelse i framtiden. Mer av nutida företeelser måste dokumenteras på olika sätt för att vi över huvud taget ska ha något kvar. Följden av detta blir också att allt mer resurser framgent måste satsas på att konvertera mellan medier och format.

Mycket tyder alltså på att vi inte kommer att lämna så många föremål efter oss. Vi förlorar därmed viktig kunskap om dem, ty med varje dokumentation följer också en tolkning och värdering – om detta bär varje gammalt uppslagsverk tydligt syn för sägen. Mycket av den tysta kunskapen, handens kunskap, går också förlorad. Risken är stor att det bara blir denna dokumentation kvar från vår tid.

Men hur ska vi spara dokumentationen?

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Artikeln om kulturhistoriska föreningens bildande är skriven utifrån originalhandlingar, förvarade i museets arkiv. Mer finns att läsa i *Från Borås och de sju häraderna* 1953 och 1994.

Kapitlet om Ramnakyrkan innehåller uppgifter ur ett manus till beskrivning av kyrkan av Marie-Anne Månsson. I *Tjänst i heligt rum* av Carl Henrik Martling redogörs för kyrkorummets symbolik. Om förbönslistorna från Kräklinge socken kan man läsa i *Den äldre svenska folkbokföringen* av Sven Lundkvist (Scriptum nr 22. Forskningsarkivet vid Umeå universitet 1990).

Kapitlen om bondens natur och svedjeskogen bygger i första hand på historiskt källmaterial som *domböcker* (mikrofilm, Borås stadsbibliotek), *äldre kartor* (Lantmäteriets forskningsarkiv i Gävle) och *muntliga uppteckningar* (Folkminnesarkivet i Göteborg) samt litteraturuppgifter ur *Mårten Sjöbecks* många skrifter och artiklar. För en utförlig lista med tips om bra texter av Sjöbeck samt ytterligare litteratur om svedjebruket hänvisas till *Kunskap om skogens historia* av Örjan Hill och Jan Töve.

Andra böcker som har använts i dessa kapitel är *Böndernas bygge* av Finn Werne, *Svenska naturbetesmarker* av Urban Ekstam och Nils Forshed, *Mulens marker* av Gunnar Arnborg, Åke Carlsson och Tore Hagman, *Folkliv och folkminne i Ås, Vedens*

och *Gäsene härader i Västergötland* (två delar) av Klas Olofsson samt Linnar Linnarssons folklivsböcker och Carl von Linnés reseberättelser.

Om svarveri på Gälaveden och äldre järnhantering i Kind kan man läsa i *Fässingen* 2001 respektive 1994 (med litteraturhänvisningar). Uppgifter har också hämtats ur *Småland-Öland* av Mårten Sjöbeck och *Berättelser över de finare järn-, stål- och metallfabrikerna i Sverige åren 1754–1759* av Samuel Schröderstierna.

Artikeln om textilhistoria är baserad på intervjuer och reportage i *Borås Tidning* under 1950-talet.

Avsnittet om silver bygger på Bo Knutssons texter i utställningshäftet *Silverhantverk – seder & smeder från Borås och Ulricehamn* (Borås museum 2003).

Till kapitlet om den magiska naturen har främst *domböcker* (mikrofilm) och *muntliga uppteckningar* (Folkminnesarkivet i Göteborg) använts, men även några böcker, i första hand *Varken Gud eller natur* av Linda Oja, *Trolldoms- och vidskepelseprocesserna i Göta hovrätt 1635–1754* av Per Sörlin, *Folklig läkekonst* av Carl-Herman Tillhagen, *Svenska trollformler* av Bengt af Klintberg, *Wärend och Wirdarne* av Gunnar Olof Hyltén-Cavallius samt ovan nämnda böcker av Klas Olofsson.

DE SJU HÄRADERNAS
KULTURHISTORISKA FÖRENING

ÅRSREDOVISNINGAR 2001 OCH 2002

ÅRSBERÄTTELSE 2001

Styrelsen för De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förening avger följande berättelse för 2001:

Ordförande t. o. m. årsmötet 2002

Lennart Wasling

Styrelseledamöter, utsedda t. o. m. årsmötet 2002

Anita Andersson, Rolf Eriksson, Lars Hallkvist (skattmästare),
Örjan Hill, Ingrid Strömvall

Styrelseledamöter, utsedda t. o. m. årsmötet 2003

Barbro Bengtsson, Ingemar Jansson, Sture Johansson (vice ordförande),
Lennart Lindhagen, Carola Östmark

Styrelseledamöter, adjungerade

Rolf Danielsson (museichef), Margaretha Persson (bitr. museichef)

Margit Hörstadius donationsfond

Carl-Gustaf Eliasson (sammankallande), Britt-Marie Henriksson
(fr. o. m. 22 augusti), Ingrid Strömvall

Medlemmar

Vid årets slut hade föreningen 362 betalande huvudmedlemmar, 58 familje- och 13 ständiga medlemmar. Årsavgiften har varit 150 kronor för enskild medlem och 50 kronor för familjemedlem. Ständig medlem har betalat ett engångsbelopp om 500 kronor. Ett omfattande arbete har under året lagts ned på att utforma ett modernt medlemsregister.

Styrelsesammanträden

Styrelsen har haft sex protokollförda sammanträden sedan föregående årsmöte.

Årsmöte

Årsmöte hölls lördagen den 19 maj 2001 i Borås museum, Ramnaparken. Detta inleddes med visning av utställningen om svegsvarvning.

Plakettörer

Föreningens plakett i brons utdelades under året till:

Erik Eriksson, Bollebygd, »för tillverkning av ballebomöbler i traditionell stil. Erik har varit verksam sedan ungdomsåren och har medverkat i filmdokumentation om stoltillverkning i hemslöjdsföreningens regi»,

Gustav Persson, Hedared, »för tillverkning av hedaredskorgar i många olika modeller. Hantverket har han lärt i barndomsåren av sina föräldrar och han har delat med sig av sina kunskaper genom många kurser», och

Anna-Lena Hultman, Hössna, »för flitig medverkan med artiklar i olika hembygdsböcker samt idogt arbete inom genealogisk forskning».

Årsbok

Den 47:e utgåvan av föreningens årsbok *Från Borås och de sju häraderna* (Fässingen) utkom i november 2001. Boken hade denna gång Ås härad som tema. Ständiga medlemmar och huvudmedlemmar erhöll boken som en förmån. Vid ett arrangemang på Textilmuseet medverkade flera författare med presentation av sina artiklar i boken. Vidare har boken presenterats vid ett antal tillfällen ute i bygden. Genom dessa arrangemang har nya medlemmar knutits till föreningen.

Samlingar

Föreningens samlingar förvaras i Borås museum och Textilmuseet och sköts genom samarbetsavtal med Borås kommun. För konservering av målade bonader, som är en del av föreningens samlingar, har ett bidrag på 7 000 kronor givits till Borås museum.

Museiutredning

Sedan många år, senaste avtal från 1984, sköts föreningens samlingar och byggnader av Borås kommun. I regionen strävar man sedan en tid efter att samordna museiverksamheten under en ledning och i bolagsform. På initiativ av Borås kommun har inledande förhandlingar under årets förts med kulturnämnden om förändringar i gällande avtal.

Ekonomi, förening och stiftelser

Beträffande ekonomin för föreningen och till föreningen anslutna stiftelser, hänvisas till resultat- och balansräkningar samt övriga redovisningshandlingar. Från Alecta (tidigare SPP) har erhållits 100 000 kronor som återbetalning på pensionsåtaganden från tiden då föreningen var arbetsgivare. Stiftelsen för Tekomuseum (42 631,77 kr) och Algot Johanssons stiftelse (15 203,80 kr) har tömts på sitt kapital i enlighet med stiftelseurkunderna. Pengarna skall användas för återuppbyggnad av basutställningarna respektive uppbyggnad av utställning kring Borås textila historia under tiden efter andra världskriget.

ÅRSBERÄTTELSE 2002

Styrelsen för De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förening avger följande berättelse för 2002:

Ordförande t. o. m. årsmötet 2003

Lennart Wasling

Styrelseledamöter, utsedda t. o. m. årsmötet 2003

Barbro Bengtsson, Ingemar Jansson, Sture Johansson (vice ordförande),
Lennart Lindhagen, Carola Östmark

Styrelseledamöter, utsedda t. o. m. årsmötet 2004

Rolf Eriksson (skattmästare), Örjan Hill, Ingrid Strömvall, Svening
Svenningson (sekreterare), Leif Thorell

Styrelseledamöter, adjungerade

Rolf Danielsson (museichef), Margaretha Persson (bitr. museichef)

Margit Hörstadius stiftelse, inköpskommitté

Carl-Gustaf Eliasson (sammankallande), Britt-Marie Henriksson, Ingrid
Strömvall

Medlemmar

Vid årets slut hade föreningen 436 betalande huvudmedlemmar, 91 familjesamt 15 heders- och ständiga medlemmar. Av huvudmedlemmarna är 20 st. företag, bibliotek eller andra föreningar. Årsavgiften har varit 150 kronor för enskild medlem och 50 kronor för familjemedlem. Vi kan konstatera att en markant ökning av medlemskåren ägt rum under det senaste året och att antalet medlemmar nu torde vara det högsta under de senaste två decennierna. Om föreningen i framtiden skall kunna ge ut en skrift vartannat år är en fortsatt ökning av medlemskåren avgörande.

Styrelsesammanträden

Styrelsen har haft sex protokollförda sammanträden sedan föregående stämma.

Föreningsstämma

Föreningsstämma hölls söndagen den 2 juni 2002 i Borås museum, Ramnaparken. I anslutning till stämman talade Örjan Hill om »Svarveriets ursprung i Gälaveden».

Förtjänstplakett

Föreningens förtjänstplakett i brons tilldelades *Rolf Linusson*, Bollebygd, »för hans mångåriga arbete för sin hembygd, särskilt inom Bollebygds Fornminnes- och Hembygdsförening».

Programverksamhet

Styrelsens strävan har varit att få igång en programverksamhet för medlemmar och allmänhet. En utflykt anordnades till Torpa med guidning av Carola Östmark och ett föredrag om ballbomöbler hölls av Torsten Sigfridsson på Textilmuseet.

Vidare har föregående årsbok presenterats vid ett antal tillfällen ute i bygden. Föreningen har också medverkat med bokbord vid spelmansstämma, hantverksdag och julmarknad i Ramnaparken och vid antikmässa på Åhaga. Genom dessa arrangemang har nya medlemmar knutits till föreningen och föreningens boklager minskat.

Årsbok

Styrelsens målsättning är att ge ut en bok vartannat år och det gångna året var ett år utan utgivning. En bokkommitté har dock inlett arbetet med 2003 års jubileumsbok.

Samlingar

Föreningens samlingar förvaras i Borås museum och Textilmuseet och sköts genom samarbetsavtal med Borås kommun. Borås museum erbjöds under året att förvärva en kaffekanna i silver från 1796, tillverkad av boråsaren Jacob Esbjörnsson Edström. Priset på kaffekannan var 32 000 kronor. Styrelsen ansåg att det var angeläget att komplettera samlingarna med denna dyrgrip. Kostnaden har bokförts på år 2002, men kommer senare att täckas med disponibla medel ur Magda och Axel Plancks stiftelse.

Stipendium

Föreningen beviljades ett stipendium på 23 000 kronor hos Stiftelsen FöreningsSparbanken Sjuhärad för ett projekt om fördjupade studier kring svarveriet i sjuhäradsbygden. Pengarna är avsedda för Svening Svenningsons fortsatta forskning inom detta område.

Ekonomi

Beträffande föreningens ekonomi och till föreningen anknutna stiftelser, hänvisas till resultat- och balansräkningar samt övriga redovisningshandlingar.

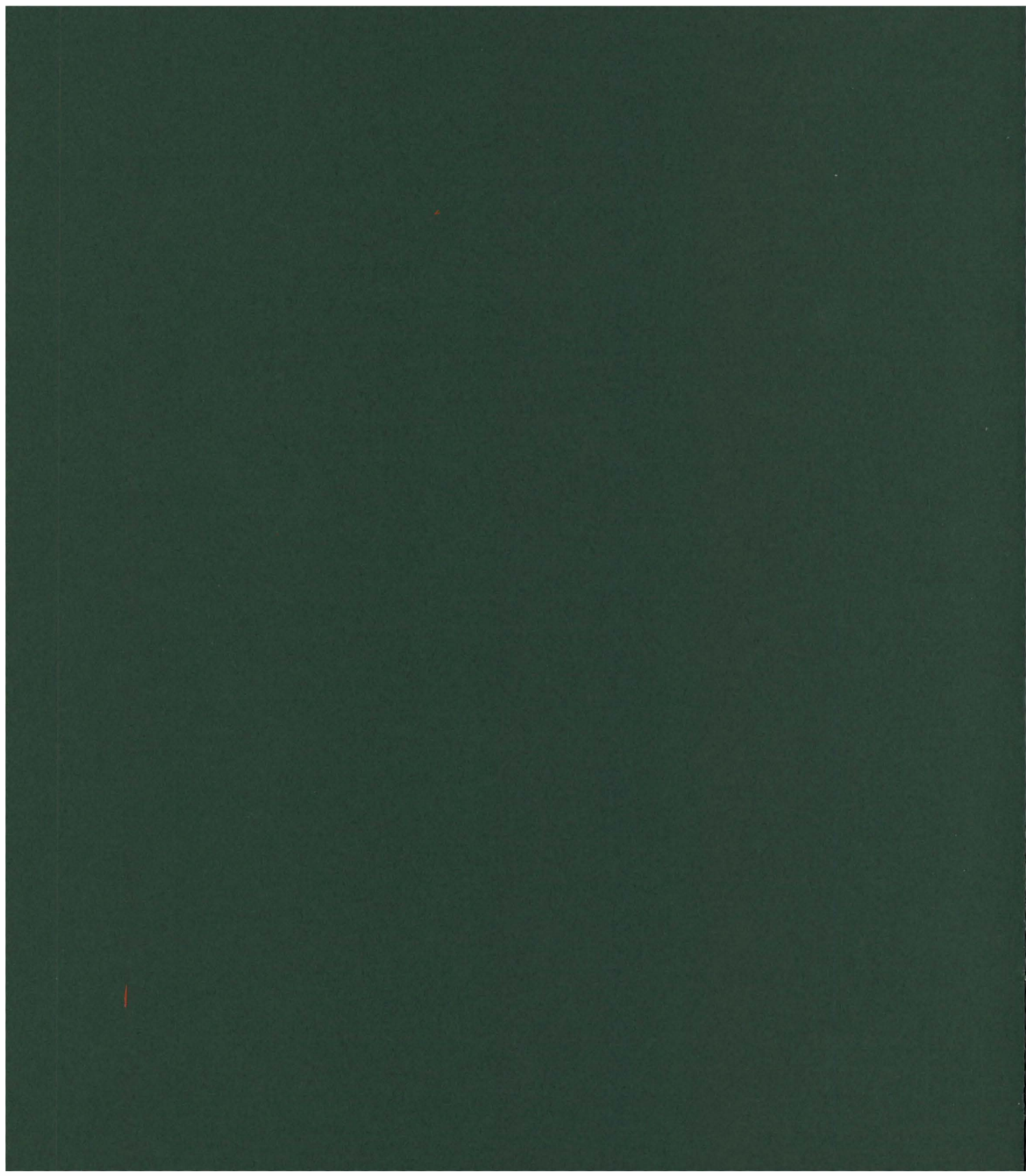
RESULTATRÄKNINGAR

	2002	2001
INTÄKTER		
Anslag från Borås kommun	10 000	10 000
Anslag från anknutna stiftelser	6 056	7 333
Medlemsavgifter	69 156	64 080
Försäljning av böcker	10 740	2 301
Gåvor	1 494	750
Projektmedel	23 000	
Återbetalning av SPP-medel		100 000
Intäktsräntor	3 338	4 310
Summa intäkter	123 784	188 774
KOSTNADER		
Årsbok		144 410
Inköp av silverkanna ¹⁾	32 000	
Projekt Gälaveden	23 000	
Arrangemang	15 797	31 000
Entréavgifter, kommunen	3 600	7 450
Förvaltningskostnad, Borås kommun	900	900
Bokföring och revision	14 750	14 375
Summa kostnader	90 047	198 135
Årets resultat	33 737	-9 361

¹⁾ Kostnaden kommer senare att täckas av medel ur Magda och Axel Plancks stiftelse

BALANSRÄKNINGAR

	2002-12-31	2001-12-31
TILLGÅNGAR		
Kassa och bank	139 551	154 779
Fordran på anknutna stiftelser	114 712	88 406
Museiföremål	1	1
Fastigheten Hökerum 1:33	1	1
Byggnader i Ramnaparken	1	1
Inventarier	1	1
Summa tillgångar	254 267	243 189
SKULDER OCH EGET KAPITAL		
<i>Skulder</i>		
Skuld för årsboken		11 835
Förskottsbetalda medlemsavgifter	650	17 500
Upplupna kostnader	19 816	
Övriga kortfristiga skulder	20 575	34 365
<i>Eget kapital</i>		
Ingående eget kapital	179 489	188 850
Årets resultat	33 737	-9 361
Utgående eget kapital	213 226	179 489
Summa skulder och eget kapital	254 267	243 189

DE SJU HÄRADERNAS
KULTURHISTORISKA FÖRENING
1903–2003

De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förening fyller hundra år 2003. Årsboken har därför denna gång fått karaktär av jubileumsbok. Den är illustrerad med nytagna fotografier på ett urval av föreningens samlingar. Utifrån dessa bilder associeras i text kring både det vanliga och särarten i sjuhäradsbygdens historia. Ämnena spinner kring jordbruk, skogsbruk, religion och folktro samt tre av gårdfarihandelns viktigaste hörnstenar – trä, järn och textil – men uppmärksamhet ägnas även åt silversmidet samt kulturhistoriska föreningens historia och framtid.

Bokens redaktör och huvudförfattare är Örjan Hill. Samtliga fotografier är tagna av Jan Töve.